परिभाषेन्दुशेखरः

नागजीभट्टविरचितः

गवर्णमेण्टसंस्कृतविद्यामन्दिराध्यापक
श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्येण

संस्कृतः

कलिकाताराजधान्याम्

गणेशयन्त्रे

मुद्रितः

शकाब्दाः १७९३

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

परिभाषेन्दुशेखरः ।

नत्वा साम्बं शिवं ब्रह्म नागेशः कुरुते सुधीः ।
बालानां सुखबोधाय परिभाषेन्दुशेखरम् ॥

प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकान्यत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्त्तिकयोर्निबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते ॥

ननु लण् अइउण्सूत्रयोर्णकारस्यैवोपादानेनाणिण्ग्रहणेषु संदेहादनिर्णयोऽत आह ।

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम् ॥ १ ॥

विशेषस्यान्यतराद्यर्थरूपस्य व्याख्यानाच्छिष्टकृतात् प्रतिपत्तिर्निश्चयो यतः संदेहाच्छास्त्रमलक्षणमननुष्ठापकं न शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादित्यर्थः ॥ असंदिग्धानुष्ठानसिद्ध्यर्थेऽत्र शास्त्रे संदिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेण संदेहनिवृत्तेर्व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वं बोध्यत इति यावत्॥ तेनाणुदित्सवर्णस्य [१. १. ६९] इत्येतत्परिहाय पूर्वेणाण्ग्रहणं, परेणेण्ग्रहणमिति लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ १ ॥

तत्र संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयमित्याह ।

यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ॥ २ ॥

कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ ३ ॥

उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम्। उद्देश उपदेशदेशः। अधिकरणसाधनश्चायम् ॥ यत्र देश उपदिश्यते तद्देश एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्तया गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः। देशश्चोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवह्रियते॥ तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण संतुष्यद्यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्त्रपेक्षोऽयं पक्ष इतीदमूते [१. १. ११] कैयटः। केचित्तु परिभाषाविषये तस्मिन् [१. १. ६६] इत्यादिवाक्यार्थबोधे सप्तमीनिर्देशादि क्वेति पर्य्यालोचनायां सकलतद्विध्युपस्थितौ सकलतत्संस्काराय गुणभेदं परिकल्प्यैकवाक्यतयैव नियमः। कार्य्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेषः॥ एतदेवाभिप्रेत्याधिकारो नाम त्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वशास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयतीति षष्ठी स्थाने [१. १. ४८] इति सूत्रे भाष्य उक्तम् ॥ अधिकारशब्देन पाराथ्यात्परिभाषाप्युच्यते। कश्चित्परिभाषारूप इति कैयटः॥ दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत्स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यम्। एतच्च पक्षद्वयसाधारणं भाष्यं पक्षद्वयेऽपि प्रदेशैकवाक्यताया इतः प्रतीतेः॥ तत्रैतावान्विशेषः। यथोद्देशे परिभाषादेशे सर्वविधिसूत्रबुद्धावात्मभेदं परिकल्प्य तैरेक-

वाक्यता परिभाषाणाम्। तदुक्तं क्ङिति च [१.१.५] इति सूत्रे कैयटेन। यथोद्देशे प्रधानान्यात्मसंस्काराय संनिधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जत इति॥ कार्य्यकाले तु तत्तद्विधिप्रदेशे परिभाषाबुद्धैरेकवाक्यतेति। अत्रैकदेशस्य इत्यनेन तत्र तत्र तत्तद्बुद्धावपि तत्तद्देशस्थत्वं वारयति यथा व्यवहर्तृणां कार्यार्थमनेकदेशगमनेऽपि न तत्तद्देशीयत्वव्यवहारः किं त्वभिजनदेशीयत्वव्यवहार एव तद्वत्। निषेधवाक्यानामपि निषेध्यविशेषाकाङ्क्षत्वाद्विध्येकवाक्यतयैवान्वय इति परिभाषासादृश्यात्परिभाषात्वेन व्यवहारः क्ङिति चेत्यत्र भाष्ये। तत्रैकवाक्यता पर्युदासन्यायेन। प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि तेन सह वाक्यार्थबोधमात्रेणैकवाक्यताव्यवहारः॥ संज्ञाशास्त्रस्य तु कार्य्यकालपक्षे न पृथग्वाक्यार्थबोधः किन्तु प्रदेशवाक्यार्थेन सहैव। अत एवाणोऽप्रगृह्यस्य [८.४.५७] इत्येतदेकवाक्यतापन्नम् अदसो मात् [१.१.१२] इत्येतत्प्रति न मुख्यासिद्धम् असिद्धत्वस्य कार्य्यार्थतया कार्य्यज्ञानोत्तरमेव प्रवृत्तिः कार्य्यज्ञानं च प्रदेशदेश एवेति तद्देशस्थस्यासिद्धत्वात्पूर्वग्रहणेनाग्रहणात् एवं तद्बोधोत्तरमेव विरोधप्रतिसन्धानं चेति तत्त्वपरत्वमेव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ वीजम्। अत एव कार्य्यकालपक्षेऽयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेति अदसो मात् [१.१.१२] इतिसूत्रे भाष्य उक्तम्॥ आकडाराधिकारस्थमपदसंज्ञादिविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्त्वपरत्वेनैव बाध्यबाधकभावः। पदादिसंज्ञानां तत्रजातशक्तिग्रहणेनैव त्रिपाद्यामपि

व्यवहारः। अतएव पूर्वत्रासिद्धम् [८, २, १.] इति सूत्रे परिभाषाणामेव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमाशङ्क्य कार्यकालपक्षाश्रयेण समाहितमित्याहुः॥ यथोद्देशपक्षः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये॥ कार्यकालमित्यस्य च कार्येण काल्यते स्वसंनिधिं प्राप्यत इत्यर्थः। कार्येण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिह्नितपरिभाषाणामाक्षेप इति यावत्॥ अत एव पूर्वत्रासिद्धम् [८. २. १] इति सूत्रे भाष्योक्तपाद्या असिद्धत्वात्तत्र सपादसप्ताध्यायीस्थपरिभाषाणामप्रवृत्तिमाशङ्क्य यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धमित्युक्त्वा तावताप्यसिद्धिरित्यभिप्रायके कथमिति प्रश्ने कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमित्युक्तम्॥ न च कार्यकालपक्षे ङमो ह्रस्वात् [८.३.३२] इत्यादौ तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य [१. १. ६६] इति परिभाषाद्वयोपस्थितौ परत्वादुभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति तस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यासंगतिः। उभयोरेकदेशस्थत्वेन परत्वादित्यस्यासंगत्यापत्तेः। स्पष्टं चेदमिको गुणेत्यत्र [१.१.३] कैयट इति वाच्यम्॥ विप्रतिषेधसूत्रे ऽष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्याश्रयणेनादोषात्। न हि कार्यकालपक्ष इत्येतावता तदपैति। पक्षद्वये ऽपि प्रदेशेषु स्वबुद्धिजननाविशेषात्। न हि तत्पक्षे ऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय तद्देशगमनं संभवति। नाप्यस्मदादिबुद्धिजननेन स्वदेशत्यागो भवति। अत एव भाष्ये एकदेश-

स्यस्यैव सर्वशास्त्राभिज्वालकत्वमुक्तम्। अत एव तस्मिन्निति सूत्रे कैयटः। सूत्रपाठापेक्षया परत्वस्य व्यवस्थापकत्वमिति। इको गुणेति सूत्रस्थकैयटस्तु चिन्त्य एव॥ अन्यथा सर्वशास्त्राणां प्रयोगार्थत्वेन प्रयोगरूपैकदेशस्थत्वेन क्वापि परत्वं न स्यात्। किंच क्ङिति चेति सूत्रस्थकैयटरीत्या विधिसूत्राणां यथोद्देशपक्षे परिभाषादेशे संनिधानेन तेषां परत्वं व्याहन्येत। एवं च बहुवचने झल्येत् [७.३.१०२] इत्यतः परत्वाद्बहुवचने झल्येत् [७.३.१०३] इत्येत्त्वमित्याद्युच्छिद्येतेत्यलम्॥ ३॥

इत्संज्ञका अनुबन्धास्तेष्ववयवानवयवत्वसंदेह आह।

अनेकान्ता अनुबन्धा इति॥ ४॥

अनेकान्ता अनवयवा इत्यर्थः। यो ह्यवयवः स कदाचित्तत्रोपलभ्यत एव। अयं तु न तथा तदर्थभूते विधेय कदाप्यदर्शनात्॥ शितिकदित्यादौ समीपेऽवयवत्वारोपेण समासो बोध्यः। वुञ्छण्कठ [४.२.८०] त्यादौ णित्त्वप्रयुक्तं कार्यं पूर्वस्यैवेत्यादि तु व्याख्यानतो निर्णेयम्। हलन्त्यम् [१.३.३] इत्यत्रान्त्यशब्दः परसमीपबोधकः॥ वस्तुतस्तु

एकान्ताः॥ ५॥

इत्येव न्याय्यम्। शास्त्रे तत्रोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च। अनवयवो हि काकादिरेकजातीयसंबन्धेन गृहवृक्षादिषूपलभ्यते नैवमयम्॥ एवं हि बहुव्रीहिरपि न्यायत एवोपपन्नः।

अन्त्यशब्दे लक्षणा च न। किंचानवयवत्वे णशकप्रत्ययादौ णादेरित्त्वानापत्तिः प्रत्ययादित्वाभावात्। दघ्न च श्रकारस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। इदं च तस्य लोपः [१.३.९]इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। तत्र ह्युक्तमेकान्ता अनुबन्धा इत्येव न्याय्यमिति दिक्॥ ५॥

नन्वेकान्तत्वे ऽनेकाल्त्वादेव श्रौशादीनां सर्वादेशत्वसिद्धानेकाल्सूत्रे [१. १. ५५] शिद्ग्रहणं व्यर्थमत आह।

नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्॥ ६॥

शिद्ग्रहणमेवैतज्ज्ञापकम् तेनाऽर्वणस्तृ [६. ४. १२७] इत्यादेर्न सर्वादेशत्वम्। डादिविषये तु सर्वादेशत्वं विनानुबन्धत्वस्यैवाभावेनानुपूर्व्यासिद्धम्॥ ६॥

नन्वेवमप्यवदातं मुखमित्यत्र पलोपोत्तरमात्त्वे कृत ऽदाप् [१.१.२०] इति घुसंज्ञाप्रतिषेधो न स्याद्दैपः पकारसत्त्वे ऽनेजन्तत्वादात्त्वाप्राप्त्या पलोपोत्तरं पकाराभावेनास्य दाप्रूपत्वाभावादत आह।

नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्॥ ७॥

उदीचां माङः [३. ४. १९] इति निर्देशो ऽस्या ज्ञापकः। आदेच उपदेशे [६.१. ४५] इति सूत्रे णोपदिश्यमानस्यैजन्तस्यात्त्वं क्रियते। ङकारसत्त्वएजन्तत्वाभावादात्त्वाप्राप्तिस्तस्यासंगतिः॥ न चास्यामवस्थायां तस्य धातुत्वा-

भावात्कथमात्वम्। तत्र धातोः [६.१.८] इत्यस्य निवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः॥ स्पष्टं चेदं दाधा घ्वदाप् [१.१.२०] इति सूत्रे भाष्ये॥ ७॥

नन्वेवमपि वा सरूपः [३.१.९४] इति सूत्रेण कविषयेऽणोऽप्यापत्तिरित्यत आह।

नानुबन्धकृतमसारूप्यम्॥ ८॥

ददातिदधात्योर्विभाषा [३.१.१३९] इति णबाधकशस्य विकल्पविधायकमस्या ज्ञापकम्॥ तेन गोद इत्यादौ नाणिति वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ ८॥

ननु संख्याग्रहणे बह्वादीनामिव ग्रहणं स्यात्प्रकरणस्याभिधानियामकत्वसिद्धात्कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति न्यायात्। अस्ति च प्रकृते बह्वादीनां संख्यासंज्ञा कृतेति ज्ञानरूपं प्रकरणम्। न तु लोकप्रसिद्धैकद्व्यादीनामित्यत आह।

उभयगतिरिह भवति॥ ९॥

इह शास्त्रे। संख्याया अतिशदन्तायाः [५.१.२२] इति निषेधोऽस्याज्ञापकः। न हि कृत्रिमा संख्या त्यन्ता शदन्ता चास्ति॥ तेन कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे [१.३.१४] कर्णमिवेभ्यः करणे [३.१.१७] विप्रतिषिद्धं चानधिकरण [२.४.१३] इत्यादौ लौकिकक्रियाद्रव्याद्यवगतिः॥ तत्र

क्वोभयगतिः काकृत्रिमस्यैव क कृत्रिमस्यैवेत्यत्र लक्ष्यानुसारि व्याख्यानमेव शरणम्। अत एवाम्रेडितशब्देन कृत्रिमस्यैव ग्रहणं न तु द्विस्त्रिर्वष्टमात्रस्य॥ स्पष्टं चेदं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये॥ यत्तु संज्ञाशास्त्राणां मच्छास्त्रेऽनेन शब्देनैत एवेति नियमार्थत्वं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायवीजमिति तन्न। तेषामगृहीतशक्तिग्राहकत्वेन विधित्वे संभवति नियमत्वायोगात् सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमोऽपि योगिदृष्ट्या न त्वस्मद्दृष्ट्या विशिष्य सर्वशब्दार्थज्ञानस्याशक्यत्वात्सामान्यज्ञानं तु न बोधोपयोगीतरन्यत्र निरूपितम्॥ ८॥

नन्वध्येता शयितेत्यादाविङ्शीङोर्ङित्त्वाद्गुणनिषेधः स्यादत आह।

कार्यमनुभवन्हि कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते॥ १०॥

स्थण्डिलाच्छयितरि [४. २. १५] इति निर्देशश्चास्या ज्ञापकः॥ जर्णुनविषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभवन्निति। अत्र हि द्विर्वचनेऽचि [१. १. ५९] इति नुशब्दस्य द्वित्वम्। अन्यथा सन्यङोः [६. १. ९] इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात्सन्नन्तस्य कार्यित्वेनइसो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्तत्प्रवृत्तिर्नस्यात्॥ वस्तुतः समवायिकारणनिमित्तकारणयोर्भेदस्य सकललोकतन्त्रप्रसिद्धतया तस्य तत्त्वेनाश्रयणाभावेन नैषा ज्ञापकसाध्या। अत एव हिः प्रयुक्तः। स हि तत्त्वेनानाश्रयण

हेतोः प्रसिद्धत्वं द्योतयतीति तत्त्वम् ॥ द्विर्वचनेऽचि [१.१. ५९] इत्यत्र भाष्ये ध्वनितैषा ॥ १० ॥

ननु प्रणिदापयतीत्यादौ दारूपस्य विधीयमाना घुसंज्ञा दापेर्न स्यादत आह ।

यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ ११ ॥

यमुद्दिश्यागमोविहितः स तद्गुणीभूतः शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधितोऽतस्तद्ग्रहणेन तद्ग्राहकेण तद्बोधकेन शब्देन गृह्यते बोध्यत इत्यर्थः । तत्र तद्गुणीभूता इत्यंशो बीजकथनम् । लोकेऽपि देवदत्तस्याङ्गाधिक्ये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहणं दृश्यते ॥ यमुद्दिश्य विहित इत्युक्तेः प्रनिदारयतीत्यादौ न दारित्यस्य घुत्वम् ॥ आने मुक् [७. २. ८२] इति मुग्विधानसामर्थ्यादेषाऽनित्या । अन्यथा पचमान इत्यादावकारस्य मुकिअनया परिभाषया विशिष्टस्य सवर्णदीर्घे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तेन दिदीय इत्यादौ यणादि न, जहारित्यादावात औ णलः [७. १. ३४] इति न ॥ न चाकारादेर्वर्णस्य वर्णान्तरमवयवः कथमिति वाच्यम् । वचनेनावयवत्वबोधनात् । तस्य चावयवत्वसादृश्ये पर्यवसानं बोध्यम् ॥ न चोक्तज्ञापकाद्वर्णग्रहणेऽस्या अप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । आने मुक् [७. २. ८२] इति सूत्रे भाष्येऽकारस्याङ्गावयवस्य मुगित्यर्थे पचमान इत्यत्र तास्यनुदात्तेत् [६. १. १८६] इति स्वरो न स्यादित्याशङ्क्यादुपदेशमात्रस्तद्‍ग्र-

हणेन ग्रहीष्यत इत्युक्तेरसंगत्यापत्तेः ॥ किंच ङमन्तपदावयव स्य ह्रस्वात्परस्य ङमो ङमुडित्यर्थे कुर्वन्नास्ते इत्यादौ ङमो ङमुडागमे णत्वप्राप्तिमाशङ्क्य यदागमा इति न्यायेनाद्यन्तस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणात्पदान्तस्य [८. ४. ३७] इति निषेध इत्यनया परिभाषयागमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यत इत्याशयक ङमुट्सूत्र—[८. ३. ३२]—स्थभाष्यासङ्गतेः ॥ किञ्च गुणादे रपरत्वे रेफविशिष्टे गुणत्वादेष्टव्यम्। अन्यथर्कारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेति नियमो न स्यात्। तच्च वर्णग्रहण एतदप्रवृत्तौ न सङ्गच्छते। अत एव रदाभ्याम् [८. २. ४२] इति सूत्रे भाष्यं "गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तत इति" ॥ अत एव नेटि [७. २. ४] णेरनिटि [६. ४. ५१] इत्यादि चरितार्थम् ॥ अनागमकानां सागमका आदेशा इत्यस्य त्वयमर्थः। आर्धधातुकस्येडागम इत्यर्थे ज्ञाते नितेरषु शब्देष्वागमविधानानुपपत्त्यार्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेनेड्रहितबुद्धिप्रसङ्गे सेड्बुद्धिः कर्तव्येति। एवं चादेशेष्विवात्रापि बुद्धिविपरिणाम इति न नित्यत्वहानिः। स्थानिवत्सूत्रे च नेष्टशादेशग्रहणं साक्षादष्टाध्यायीबोधितस्थान्यादेशभावे चारितार्थ्यात्। किंचैवं सति स्थानिबुद्ध्यैव कार्यप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्य [प० १२] इति परिभाषाया अप्राप्तयाडागमसहितस्य पिवाद्यादेशापत्त्या लावस्थायामाडिति भाष्योक्तसिद्धान्तासंगतिः। स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानस्येति परिभाषायाः प्रवृत्तौ

तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे स्थानिवद्भावेन अयादेशमा-शङ्क्य सकृद्गतिन्यायेन समाधानपरभाष्यासंगतिः ॥ एचः [६. १. ७८] इत्यादौ स्थानषष्ठीनिर्देशात्तदन्तपरतया पठितवाक्यस्यैव समुदायादेशपरत्वेनादेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्य स्थानिवत्सूत्रग्रहणेन न दोषः । आनुमानिकस्थान्यादेशभाव-कल्पनेऽपि श्रौतस्थान्यादेशभावस्य न त्याग इति अचः परस्मिन् [१. १. ५७] इत्यादेर्नासंगतिः । एतेन यदागमा इति परिभाषा स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थेत्यपास्तम् ॥ एतत्सर्वं दाधा घ्वदाप् [१. १. २०] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ११ ॥ नन्वेवमुदस्थादित्यादावुदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य [८. ४. ६१] इति पूर्वसवर्णापत्तिरत आह ।

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ॥ १२ ॥

षष्ठी स्थानेयोगा [१, १, ४९] इति सूत्रमावर्तते । तत्र द्वितीयस्यायमर्थः । षष्ठ्यन्तं निर्दिश्यमानमुच्चार्यमाण-मुच्चार्यमाणसजातीयमेव निर्दिश्यमानावयवरूपमेव वा स्थानेन स्थाननिरूपितसंबन्धेन युज्यते न प्रतीयमानमिति तेनेदं सिद्धम् ॥ न चास्य च्वौ [७. ४. ३२] इत्यादौ दीर्घाणा-मादेशानापत्तिस्तेषां निर्दिश्यमानत्वाभावादिति वाच्यम् । जातिपक्षे दोषाभावात् ॥ किंच न भूसुधियोः [६. ४. ८५] इति निषेधेन ग्रहणकशास्त्रगृहीतानां निर्दिश्यमानकार्य-बोधनान्न दोषः ॥ इयङुवङोर्ङित्त्वं त्विवर्णोवर्णान्तधातुश्नुभ्रु-

र्णामित्यर्थेन धात्वादीनामपि निर्दिष्टत्वादन्त्यादेशत्वाय। दीङ्ङीङ्ङिच्वं तु स्पष्टार्थमेव। एतेनेदं ङिच्वं वर्णग्रहणे निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापकमित्यपास्तम् ॥ हयवरट्सूत्रस्थेनायोगवाहानामुपदेशे ऽलो ऽन्त्यविधिप्रयोजनम् ॥ वृत्तस्तत्र। नैतदस्ति प्रयोजनं निर्दिश्यमानस्येत्येव सिद्धमिति भाष्येण विरोधात् ॥ अनया परिभाषया येन विधि [१. १. ७२] इति सूत्रबोधिततदन्तस्य स्थानित्वाभावबोधनं यदागमाः [प० ११] इति लब्धस्य च। तेन सुपद उदस्थादित्यसिद्धिः ॥ अनया च स्वस्वनिमित्तसंनिधापितानामलो ऽन्त्यस्य [१. १. ५२] इत्यादीनां समावेश एव न बाध्यबाधकभावो विरोधाभावात्। नाप्येतयोरङ्गाङ्गिभाव उभयोरपि परार्थत्वेन तदयोगात्। अनेकाल् शित् [१. १. ५५] इति सूत्रे सर्वस्यैतत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते ॥ यत्त्वादेः परस्य [१.१. ५४] अलो ऽन्त्यस्य [१. १. ५२] इत्येतावेव तद्बाधकाविति तन्न। उदस्थादिति सूत्रविषये ऽस्याः, पादः पत् [६. ४. १३०] इति सूत्रे भाष्ये संचारितत्वात्। नाप्येतयोरियं बाधिका। एतयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गादिति ति विंशतेः [६. ४. १४२] इति सूत्रे कैयटः ॥ अकज्विषये नायं न्यायः स्थानिवद्भावेनैव तन्मध्यपतितन्यायेन तद्बुद्ध्यैव कार्यजननात् ॥ इयं चावयवषष्ठीविषये ऽपि। अत एव तदोः सः सौ [७.२.१०६] इति सत्वमतिस्य इत्यत्रोपसर्गतकारस्य न। निर्दिश्यमानयुष्मदाद्यवयवमपर्यन्तस्येद

यूयादयो न त्वतियूयमित्यादौ सोपसर्गावयवमपर्यन्तस्येति बोध्यम् ॥ पादः पत् [६. ४.१३०] इति सूत्रे षष्ठी स्थाने [१. १. ४९] इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १२ ॥

ननु चेतेत्यादौ ह्रस्वस्येकारस्य प्रमाणत आन्तर्यादकारोऽपि स्यादत आह ।

यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥ १३ ॥

अनेकविधं स्थानार्थगुणप्रमाणकृतम् ॥ अत्र मानं षष्ठी स्थाने [१. १. ४९] इत्यत एकदेशानुवृत्त्या स्थानेग्रहणे ऽनुवर्तमाने पुनः "स्थाने ऽन्तरतमः" [१. १. ५०] इति सूत्रे स्थानेग्रहणमेव । तद्धि तृतीयया विपरिणमय्य वाक्यभेदेन स्थानिनः प्रसङ्गे जायमानः सति संभवे स्थानत एवान्तरतम इत्यर्थकम् । तमबग्रहणमेवानेकविधान्तर्यसत्तागमकम् । स्थानतः स्थानेनेत्यर्थः ॥ तत्र स्थानत आन्तर्यम् इको यणचि [६. १. ७७] इत्यादौ प्रसिद्धमेव ॥ अर्थतः । पद्दत् [६. १. ६३] इत्यादौ । स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेति सिद्धान्तादुयदर्थाभिधानसमर्थो यः स तस्यादेश इति तत्समानार्थतत्समानवर्णपादादीनां ते । तृज्वत्क्रोष्टुः [७. १.९५] इति च ॥ गुणतो वाग्घरिरित्यादौ ॥ प्रमाणतो ऽदसो ऽसेः [८. २. ८०] इत्यादौ ॥ स्थानेऽन्तरतमसूत्रे भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १३ ॥

ननु प्रोढवानित्यत्र प्रादूहोढ [६.१. ८९ ३.वां] इति वृद्धिः स्यादत आह ।

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ १४ ॥

विशिष्टरूपोपादाने उपस्थितार्थस्य विशेषणतयान्वयसंभवे त्यागे मानाभावो ऽस्या मूलम् । अत्रार्थः कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः शास्त्रीयोऽपि गृह्यत इति संख्यायाः [५. १. २२] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ इयं वर्णग्रहणेषु नेति लस्य [३. ४. ७७] इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । अत एवैषा विशिष्टरूपोपादानविषयेति वृद्धाः । एतन्मूलकमेव येन विधिः [१. १. ७२] इत्यत्र भाष्ये पठ्यते ऽलैवानर्थकेन तदन्तविधिरिति ॥ किंच स्वं रूपम् [१. १. ६८] इति शास्त्रे स्वशब्देनात्मीयवाचिनार्थो गृह्यते रूपशब्देन स्वरूपम् एवं च तदुभयं शब्दस्य संज्ञेति तदर्थः । तत्रार्थो न विशेष्यस्तत्रशास्त्रीयकार्यासंभवात् किंतु शब्दविशेषणम् । एवं चार्थविशिष्टशब्दः संज्ञेति फलितम् । तेनैषा परिभाषा सिद्धेति भाष्ये स्पष्टम् ॥ १४ ॥

नन्वेवमपि महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रान्महतः [६. ३. ४६] इत्यात्वापत्तिरत आह ।

गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ॥ १५ ॥

गुणादागतो गौणः । यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तो

ऽर्थो वाहीकः। अप्रसिद्धस्य संज्ञादिरपि तद्गुणारोपादेव बुध्यते। मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः प्रथम इत्यर्थः। गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रयुज्यमानो मुख्यार्थारोपेण प्रवर्तते। एवं चाप्रसिद्धत्वं गौणत्वाच्चणिकत्वं चात्र गौणत्वम्॥ तेन प्रियतप्तयाणामित्यादौ त्रयादेशो भवत्येव तत्र त्रिशब्दार्थस्येतरविशेषणत्वे ऽप्युक्तरूपगौणत्वाभावात्॥ किंचायं न्यायो न प्रातिपदिककार्ये किंतर्ह्युपात्तं विशिष्टार्थोपस्थापकं विशिष्टरूपं यत्र तादृशपदकार्य एव। परिनिष्ठितस्य पदान्तरसंबन्धे हि गौर्वाहीक इत्यादौ गौणत्वप्रतीतिर्न तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामित्यन्तरङ्गत्वाज्जातसंस्कारबाधायोगः प्रातिपदिककार्ये प्रवृत्त्यभावे बीजम्। श्वशुरसदृशस्यापत्यमित्यर्थके श्वाशुरिरित्यादावत इञः सिद्धय उपात्तमित्यादि। न च प्रातिपदिकपदं तादृशमिति वाच्यम्। तेन हि प्रातिपदिकपदवत्त्वेनोपस्थितिरिति तस्य विशिष्टार्थोपस्थापकत्वाभावात्। निपातपदं तु चादित्वेनैव चादीनामुपस्थापकमिति तदुद्देश्यककार्यविधायके ओत् [१. १. १५] इत्यादावितत्प्रवृत्त्या गोऽभवदित्यादौ दोषो न॥ अग्नीषोमौ माणवकावित्यत्र प्रसिद्धदेवताद्वन्द्ववाच्यग्नीषोमपदस्य तत्सदृशपरत्वे ऽन्तरङ्गत्वादीत्वषत्वे भवत एव। सदृशलाक्षणिकाग्निसोमपदयोर्द्वन्द्वे तन्नामकावित्यर्थके च न षत्वं त्वाद्ये गौणलाक्षणिकत्वादन्त्ये ऽप्रसिद्धत्वात्। अत एवाग्निसोमौ माणवकावित्यत्र गौणमुख्यन्यायेन षत्ववारणपरम् अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः [८. ३. ८२] इति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते॥ गां पाठयेत्यादौ मुख्यगो-

पदार्थस्य पाठनकर्मत्वासंभवेन विभक्त्युत्पत्तिवेलायां प्रयोक्तृभिर्गौणार्थत्वस्य प्रतीतावप्यपदस्याप्रयोगेण बोद्धृभिः सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थकत्वस्य ग्रहेणात्वं संपद्यते अ महान् महान् भूतस्त्वङ्गवतीत्यादिभाष्यप्रयोगे त्वाद्यादेशदीर्घादीनां करणेन चास्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वमेवोचितम्। अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तेषु तदनापत्तिः॥ किञ्च शुक्लामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं, कर्त्ता क्रिया चानिर्दिष्टे इत्याद्युक्तेर्हेदानीं गामभ्याज कृष्णां देवदत्तेत्यादौ सर्वं निर्दिष्टं गामेव कर्म देवदत्त एव कर्त्ता अभ्याजेव क्रियेतदर्थकेनार्थवत्सूत्रस्थभाष्येण कारकादिमात्र प्रयोगे योग्यसर्वक्रियाध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थः क्रियावाचकादिप्रयोग इत्येतत्तात्पर्यकेण सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयादीनां साधुत्वान्वाख्यानमितरार्थलाभेन पाठनक्रियान्वयकाले पदस्यैव गौणार्थत्वप्रतीतिः प्रयोक्तुरपि। एवमेतन्मूलकः "अभिव्यक्तपदार्था य" इति श्लोको ऽपि पदकार्यविषयकः॥ ध्वनितं चेदं सर्वादीनि [१. १. २७] इति सूत्रे संज्ञाभूतानां प्रतिषेधमारभता वार्त्तिककृता पूर्वपरेति [१. १. ३४] सूत्रे ऽसंज्ञायामिति वदता सूत्रकृतान्वर्थसंज्ञया तत्प्रत्याख्यानं कुर्वता भाष्यकृता च॥ अर्थाश्रय एतदेवं भवति शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्त्वे इति श्रोत्सूत्रस्थभाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रय एष न्यायस्तद्रहितशब्दाश्रये च ते इत्यर्थः गोतः [७. १. ९०] इति यथाश्रुतसूत्रे विशिष्टरूपोपादान-

सत्त्वेनोक्तरीत्यव तस्य भाष्यस्य व्याख्येयत्वादित्यलम् ॥ १५ ॥

अर्थवद्ग्रहणे [प० १४] इत्यस्यापवादमाह ।

अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ १६ ॥

येन विधिः [१. १. ७२] इत्यत्र भाष्ये वचनरूपेण पठितैषा ॥ तेन राज्ञा सामेत्यादावल्लोपो दण्डी वाग्मीत्यादाविन्हन् [६. ४. १२] इति नियमः सुपयाः सुस्रोता इत्यादौ अत्वसन्तस्य [६. ४. १४] इति दीर्घः सुशर्मा सुप्रथिमेत्यादौ मनः [४. १. ११] इति ङीब्निषेधश्च सिद्धः ॥ अन्ये तु परिवेविषीध्वमित्यत्र ढत्वव्यावृत्तये क्रियमाणादिणः षीध्वम् [८. ३. ७८] इत्यत्राङ्गग्रहणादर्थवत्परिभाषाऽनित्या तन्मूलकमिदमित्याहुः ॥ विभाषेटः [८. ३. ७९] इत्यत्रानर्थकस्यैव षीध्वमः संभवात्तत्रापि तस्यैव ग्रहणमिति भ्रमवारणायाङ्गादिति परे ॥ १६ ॥

ननु उश्च [१. २. १२] इत्यत्र लिङ्सिचौ [१. २. ११] इत्यत आत्मनेपदेष्वित्यव संबध्येतानन्तरत्वादत आह ।

एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा

निवृत्तिः ॥ १७ ॥

वाशब्द एवार्थे। परस्परान्वितार्थैकपदानां सहैवानुवृत्तिनिवृत्ती इत्यर्थः। एककार्यनियुक्तानां बहूनां लोके तथैव दर्शनादिति भावः॥ यत्त्वत्र ज्ञापकं नेड्वशि [७. २. ८] इत्यत्र इडित्यनुवर्त्तमान आर्द्धधातुकस्येट् [७. २. ३५] इत्यत्र पुनरिड्ग्रहणं तद्धि नेत्यस्यासंबन्धार्थमिति, तन्न। दीधीवेवीटाम् [१. १. ६] इति सूत्रे भाष्ये तत्रेतेग्ड्ग्रहणप्रत्याख्यानायेड्ग्रहणेऽनुवर्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्येटो गुणरूपविकाराभावार्थकत्वस्योक्तत्वेन तद्विरोधात्। नञो निवृत्तिस्तु क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इति न्यायेन सिद्धा॥ वस्तुतस्तु दीधीवेवीटाम् [१. १. ६] इति सूत्रस्थभाष्यमेकदेश्युक्तिः। आर्द्धधातुकस्ये [७. २. ३५] ति सूत्रस्थेड्ग्रहणस्य नेड्वशि [७. २. ८] इति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात्। तत्करणेन गुरुतरयत्न-माश्रित्यैतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात् ॥ १७ ॥

नन्वलुगधिकारः प्रागानङ उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारादित्यनुपपन्नमेकयोगनिर्दिष्टत्वात्। तथा दामहायनान्ताच्च [४. १. २७] इत्यादौ संख्याव्ययादेः [४. १. २६] इत्यतः संख्यादेरित्यनुवर्त्तते ऽव्ययादेरिति निवृत्तमिति चानुपपन्नमत आह।

क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तते ॥ १८ ॥

एकत्रार्थे योगः संबन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थ इति पद्माक्तिः [५. २. २५ इति सूत्रे कैयटः ॥ तावन्मात्रांशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलान्न्यायमिदम् ॥ स्पष्टा चेयं दामहायनान्ताच्च [४. १. २७] इति सूत्रे ओतोऽम्शसोः [६. १. ९३] इति सूत्रे च भाष्ये पूर्वा च ॥ १८ ॥

ननु त्यदादीनामः [७. २. १०२] इत्यादिनेममित्यादावनुनासिकः स्यादत आह ।

भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न ॥ १९ ॥

अणुदि[१.१.६९]त् सूत्रे ऽप्रत्यय इत्यनेन सामर्थ्यात्सूत्रप्राप्तं जातिपक्षेण प्राप्तं गुणाभेदकत्वेन च प्राप्तं नेत्यर्थः। अत एवाणुदित्सूत्रे प्रत्ययादेशागमेषु सवर्णग्रहणाभावं प्रकारान्तरेणोक्त्वैवं तर्हि सिद्धे यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति ॥ किञ्च ज्याद ईयस इत्यत्रवान्तर्यतो दीर्घे सिद्धे ज्यादात् [६. ४. १६०] इति दीर्घोच्चारणमस्या ज्ञापकम् ॥ अणुदित्सूत्रे ज्यादादिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टैषा ॥ चोः कुः [८. २. ३०] इत्यादौ भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणम् विधेये उदिदुच्चारण

सामर्थ्यात्। एतदेवाभिप्रेत्य भाव्यमानोऽण्सवर्णान्न गृह्णातीति नव्याः पठन्ति ॥ १९ ॥

नन्वेवम् अदसोऽसेः [८.२.८०] इत्यादिना मू इत्यादौ दीर्घविधानं न स्यादत आह ।

भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति ॥ २० ॥

दिव उत् [६. १. १३१] ऋत उत् [६. १. १११] इति तपरकरणमस्या ज्ञापकम् ॥ तित्स्वरितम् [६. १. १८५] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टैषा ॥ २० ॥

ननु गवि हितं गोहितमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेनावाद्यादेशापत्तिरत आह ।

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥२१॥

वर्णप्राधान्यविषयमेतत् । तत्त्वं च प्रत्ययलोपे [१. १. ६२] इति सूत्रे स्थानिवत् [१. १. ५६] इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययस्येतराविशेषणत्वरूपं यत्र प्राधान्यं तत्रैव प्रवृत्त्यर्थमित्येतत्सिद्धम् ॥ वर्णप्राधान्यं च वर्णस्येतराविशेषणत्वरूपं प्रत्ययनिरूपितविशेष्यतारूपं च तेन गोहितमित्यादाववादिर्न चित्रायां जाता चित्रेत्यादावस्य ऽकारस्तदन्तान्ङीबिति ङीप् च न ॥ इयमल्विधौ स्थानिवत्त्वाप्राप्तावपि प्राप्तप्रत्ययलक्षणविधेर्निषेधिकेति स्पष्टं भाष्ये ॥२१॥

ननुअतः कृकमि [८. ३. ४६] त्यत्र कमिग्रहणेन सिद्धे कंसग्रहणं व्यर्थमत आह।

उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥ २१ ॥

इदमेवास्या ज्ञापकमिति कैयटादयः। कंसेस्तु न कंसोऽनभिधानात् ॥ प्रत्ययस्य लुक् [१. १. ६१] इत्यादौ भाष्ये स्पष्टा ॥ ण्वुल्तृचौ [३. १. १३३] इत्यादौ भाष्ये व्युत्पन्नानीत्यपि। इदं शाकटायनादिरीत्या। पाणिनेस्त्वव्युत्पत्तिपक्ष एवेति शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ॥ आयनेयी [७. १. २] इति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतदेव ॥ २२ ॥

ननु देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवादेः सनन्तत्वप्रयुक्तधातुत्वाद्यापत्तिरत आह।

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ॥ २३ ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिः [१. ४. १३] इति सूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यय इति योगो विभज्यते। गृह्यमाण उपतिष्ठत इति शेषः। तेन तदाद्यन्तांशः सिद्धः। तदन्तांशस्तु येन विधिः [१. १. ७२] इत्यनेन सिद्धः। स च शब्दरूपं विशेष्यमादाय विशेष्यान्तरासत्त्वे ॥ यत्तु प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायाक्षेपात्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधिरिति तन्न। इयानित्यादौ तस्य तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपासंभवात् ॥ यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तदादीत्यन्तां-

शमात्रोपस्थितिरिति अङ्गस्य [६. ४. १] इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। एवं यत्रापि पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्यय आश्रीयते तत्रापि तदादौत्यन्तांशोपस्थितिः परन्तु तत्र पञ्चम्यन्तता। अतएव एङ् ह्रस्वात् [६. १. ६९] इति सूत्रे एङन्तादित्यर्थलाभः॥ अस्याः परिभाषायाः प्रयोजनान्तरं येन विधिः [१. १. ७२] इत्यत्र भाष्य उक्तम् परमगार्ग्यायण इति परमगार्ग्यस्यापत्यमिति विग्रहेऽपि गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययो न विशिष्टात्। निष्कृष्य तावन्मात्रेण कार्याभावाभावेऽपि वृत्तिर्भवत्येव। अत्र चेदं भाष्यमेव मानमित्यन्यत्र विस्तरः॥ प्रत्ययमात्रग्रहणे एषा न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहण इति उगितश्च [४. १. ६] इति सूत्रे भाष्ये॥ इयमङ्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा॥ २३॥

येन विधिः [१. १. ७२] इति सूत्रे भाष्य एतद्घटकतदन्तांशस्यापवादः पठ्यते।

प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः॥ २४॥

यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्नेत्यर्थः। यथा रदाभ्यां निष्ठातो नः [८. २. ४२] इत्यत्र तेन दृषत्तीर्णेत्यादौ धातुनकारस्य न नत्वम्। तदन्ते तदंशानुपस्थितावपि तदादौ त्यंशस्योपस्थितौ रेफदान्तात्परस्य निष्ठातस्येत्यर्थ इति न दोषस्तदंशानुपस्थितौ मानाभावात्। तदन्तांशोपस्थितौ तूभयोरेकविषयत्वमेव स्यादिति दृषत्तीर्णेत्यादौ दोषः स्यादेव॥

स्यतासी ऌलुटोः [३. १. ३३] इत्यादौ ऌलुटोः परयो-रित्यर्थे नियमेनावधिसाकाङ्क्षत्वेनोपस्थितधातोरित्यस्या-वधित्वेनान्वयान्न तदन्तविधिः ॥ ड्याव्भ्यः [६. १. ६८] इत्यादौ तु न दोषस्तत्र कस्मादिति नियतावध्याकाङ्क्षाया अभावेन पञ्चम्यन्तस्य प्रत्ययविशेषणत्वाभावात् ॥ अङ्गसंज्ञा-सूत्रे तु तदादेः प्रत्यये पर इत्यर्थे पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वं स्पष्टमेव । अत एव उत्तमैकाभ्याम् [५.४.९०] इत्यादिनि-र्देशाः संगच्छन्ते ॥ २४ ॥

नन्वेवं कुमारी ब्राह्मणिरूपेत्यादौ घरूप [६. ३. ४३] इतिह्रस्वापत्तिरत आह ॥

उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम् ॥ २५ ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु [६. ३. ५०] इत्यत्र लेखग्रह-णात् । तत्र लेखेति न घञन्तमनभिधानात् । इयं च हृदयस्येति सूत्र एव भाष्ये स्पष्टा ॥ २५ ॥

नन्वेवं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रे वातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योः [६. १. १३] इति स्यादत आह ।

स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ॥ २६ ॥

विषयसप्तमी। यः स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं प्राधान्येनाह तत्र तदादिनियमो न। यस्त्वप्राधान्येनाह तत्र तदादिनियमोऽस्त्येवेत्यर्थः। प्रत्यासत्त्या यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयं तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवैतत्परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तम्। तेनातिराजकुमारिरित्यादौ राजकुमारीशब्दार्थस्यातिशब्दार्थं प्रत्युपसर्जनत्वेऽपि तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावेन ह्रस्वसिद्धिः॥ अत एवात्र परिभाषायां न शास्त्रीयमुपसर्जनत्वमसंभवात्॥ अस्याः प्रत्ययग्रहणे [प० २३] इत्यस्यापवादत्वात्तदेकवाक्यतापन्नत्वाच्चात्रापि ग्रहणपदसंबन्धेन स्त्री प्रत्ययसामान्यग्रहणे विशेषग्रहणे च प्रवृत्तिर्न तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययग्रहणे। ध्वनितं चेदमर्थवत् [१. २. ४५] सूत्रे भाष्ये॥ इयं च वाचनिक्येव ष्यङः [६. १. १३] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा॥२६॥

नन्वेवं तरप्तमपौ घः [१. १. २२] इत्यादिना तरबन्तादेः संज्ञा स्यादत आह।

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति॥ २७॥

सुप्तिङन्तम् [१. ४. १४] इत्यन्तग्रहणमस्या ज्ञापकम्॥ न च प्रत्यययोः पदसंज्ञायामपि प्रत्ययग्रहण परिभाषया तदन्तग्रहणसंभवाज्ज्ञापितेऽपि फलाभाव इति वाच्यम्। पदसंज्ञायाः स्वादिषु [१. ४. १७] इति

विषये प्रकृतिनिष्ठतया पदग्रहणस्य प्रत्ययमात्रग्रहणत्वाभावात्॥ सुप्तिङन्तम् [१. ४. १४] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा॥ २७॥

नन्वेवमपि नकुलस्थितमित्यादौ नकुलस्थितशब्दस्य क्तान्तत्वाभावात्समासो न स्यादत आह।

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्॥ २८॥

अस्याश्च कर्मणि क्तान्त उत्तरपदे ऽनन्तरो गतिः प्रकृतिस्वर इत्यर्थके गतिरनन्तरः [६.२.४९] इति सूत्रे ऽनन्तरग्रहणं ज्ञापकम्। तच्चाभ्युद्धृतमित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थम्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोद्धृतस्य क्तान्तत्वाभावादेवाप्राप्तौ तद्व्यर्थं सदस्या ज्ञापकम्॥ न चाभ्युद्धृतमित्यादौ परत्वाद्गतिर्गतौ [८.१.७०] इत्यनेनाभेर्निघात एवेति वाच्यम्। पादादिस्थत्वेन पदात्परत्वाभावेन च तदप्राप्तेः॥ अनन्तरग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यात्क्रियाविशिष्टधातुनिरूपितमेवानन्तर्यं गृह्यत इति न दोषः॥ न चाभ्युद्धृतमित्यादावभिना समासे ऽनन्तरस्योदः पूर्वपदत्वाभावे ऽपि स्वरार्थं तदिति वाच्यम्। कारकाद्दत्तेति [१.२.१४८] सूत्रे कारकादिति योगं विभज्य गतिग्रहणमनुवर्त्य कारकादेव परं गतिपूर्वपदं क्तान्तमन्तोदात्तमिति नियमेन थाथादिस्वराप्राप्त्या कृत्स्वरेणोद उदात्तत्वसिद्धेः। तस्मादनन्तरग्रहणं व्यवहितनिवृत्त्यर्थमेवेति ज्ञापकमेव॥ यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र कृद्ग्रहणे तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणमपिशब्दात्त-

दसमभिव्याहृतस्य केवलस्यापीत्यर्थः। अन्यथानया कृद्ग्रहण-विषये परत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया बाध एव स्यादित्यपिग्रहणम्॥ अतएव साङ्कूटिनमिति गतिकारकोपपदानाम् [प० ७५] इति कृद्ग्रहण इति च परिभाषाभ्यां कृदन्तेन समासे कृते विशिष्टाद्वेवाणि सिध्यति न तु संकोटिनमितीति पुंयोगात् [४.१.४८] इति सूत्रे भाष्योक्तं सङ्गच्छते। अन्यथा तत्र केवलं कूटिन्नित्येतस्यापीनुणन्तत्वात्ततो ऽणि पाचिकदोषो दुर्वार एव स्यात्॥ स्पष्टं चेदं सर्वं समासे ऽनञ्पूर्वे [७.१.३७] इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः॥ गतिरनन्तरः [६.२.४९] इत्यत्र तु गतेः पूर्वपदस्य क्तान्त उत्तरपदे परे कार्यविधानात्तत्समवधाने ऽपि केवलस्य क्तान्तत्वेन ग्रहणं बोध्यम्॥ इयं च कृद्विशेषग्रहणे कृत्सामान्यग्रहणे च न तु कृदग्रहण इति, अनुपसर्जनात् [४.१.१४] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ २८॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च॥ २९॥

पदमङ्गं विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधिः। येन विधि- [१.१.७२] इत्यस्यायं प्रपञ्चः। तेनेष्टकचितं पक्वेष्टकचितमित्याः दाविष्टकेषीकामालानां चित [६.३.६५] इति ह्रस्वो महान्-परममहानपरमातिमहानित्यादौ सान्तमहतः [६.४.१०] इति दीर्घः सिद्धः। अत एव तदुत्तरपदस्येति पाठो ऽयुक्त इति भाष्ये स्पष्टम्॥ अत्र पदशब्देनोत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्च॥ पादस्य पदाज्याति—[६.३.५२] इत्यत्र न तदन्तग्रहणं लघ्यानु-

दीधादिति सर्वं येन विधिः [१.१.७२] इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ २९ ॥

नन्वेवमस्यापत्यमिरित्यादावदन्तप्रातिपदिकाभावादिञ्न स्यादत आह ।

व्यपदेशिवदेकस्मिन् ॥ ३० ॥

निमित्तसद्भावाद्विशिष्टो ऽपदेशो मुख्यो व्यवहारो यस्यास्ति स व्यपदेशी । यस्तु व्यपदेशहेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशो ऽसहायः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं प्रतीत्येकस्मिन्नसहाये ऽपि तत्कार्यं कर्तव्यमित्यर्थः । तेनाकारस्याप्यदन्तत्वान्न क्षतिः ॥ एकस्मिन्नित्युक्तेः सभासन्नयन आकारस्य नादित्वं दरिद्राधातावकारस्य नान्तत्वम् । अन्यथा सभासन्नयने भव इत्यर्थे वृद्धाच्छः [४.२.११४] दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणो ऽच्च स्यात् । अत एव हरिष्वित्यादौ सोः पदत्वं न । लोके ऽपि बहुपुत्रसत्त्वे नैकस्मिन् ज्येष्ठकनिष्ठत्वादिव्यवहारो ऽयं मे ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यम इति किंत्वेकपुत्रसत्त्व एव ॥ अनेन चाशास्त्रीयस्याप्यतिदेशः । अत एवइयायेत्यादावेकाच्त्वनिबन्धनद्वित्वासिद्धिः । अत एव भवतीत्यादौ भू इत्यस्याङ्गत्वम्, इयानित्यादौ कार्यकालपक्षे तद्धितान्तत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वं च सिध्यति । अन्यथा यस्माद्विहितस्तदादित्वाभावान्न स्यात् ॥ यत्तु यो ऽर्थवांस्तत्रार्थस्य त्यागोपादानाभ्यामिकाज्व्यपदेशो यथेयायेत्यादावर्थवतो धातो-

रयं वर्णरूप एको ऽजिति कैयटस्तन्न तस्यैकपदर्गित्यत्र भाष्योक्तरीत्या मुख्यव्यवहारसत्त्वात्। एकपदर्गित्यतार्थेन युक्तो व्यपदेश इति भाष्य उक्तम्। ऋकारादेरर्थशब्दोभयवृत्तित्वेन तस्याशब्दमात्ररूपं पदमेको ऽवयव इत्यर्थ इति तदाशयः॥ तस्मादेकस्मिंस्तत्तद्धर्मारोपेण युगपद्यथा ज्येष्ठत्वादिव्यवहारो यथा च शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादावेकस्मिन्नारोपितानेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वाद्यारोपेणैतस्य शरीरमित्यादिव्यवहारस्तथातैकाच्त्वादिव्यवहारोपपत्तिरिति लोकन्यायसिद्धेयम्॥ न चासहाय एवैतत्प्रवृत्तौ भवतीत्यत भू इत्यस्याङ्गत्वानापत्तिः ससहायत्वादिति वाच्यम्। शपमादायाङ्गत्वे कार्ये यस्माद्विहितस्तदादित्वे तस्य ससहायत्वाभावाल्लोके विजातीयकन्यादिसत्वे ऽप्येकपुत्रस्य तस्मिन्नेवायमेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहारवत्॥ न चैवं निजो चत्वार एकाच इति भाष्यासङ्गतिरिकारस्यासहायत्वाभावेन तत्रैकाच्त्वानुपपादनादिति वाच्यम्। एकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोचनया तत्प्रवृत्तेः॥ अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इत्यत्रार्थवत्पदेनाप्यसहायत्वमुपलच्यते। अर्थबोधकेन शब्देन व्यपदेशिसदृशो भावः कार्यं लभ्यत इति तदर्थः। प्रायो ऽसहाय एवार्थवत्त्वात्॥ कुरुत इत्यादौ तशब्दाकारो ऽचामन्त्य इति व्यवहारे स आदिर्यस्येति व्यवहारे चासहाय एवेति तत्र व्यपदेशिवद्भावेन टिसंज्ञासिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः॥ ३०॥

ननु गर्गादिभ्यो विहितो यत्तदन्तविधिना परमगर्गादिभ्यो ऽपि स्यादत आह।

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ ३१ ॥

इयं च समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति वार्त्तिकस्य प्रत्ययांशानुवादः। अत एवायं प्रत्ययविधिविषय एव। अत एव येन विधिः [१.१.७२] इति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधि भिन्ने ऽसृन् [६. ४. ११] इत्यादौ गृह्यमाणप्रातिपदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिपादनं स्वसा परमस्वसेत्याद्युदाहरणं च संगच्छते॥ अत एव च तदन्तविधिसूत्रे भाष्ये समासेत्यादिनिषेधस्य कथनवदस्य न कथनम्। सो ऽपि निषेधो विशिष्य तत्तद्रूपेण गृहीतप्रातिपदिकसूत्र एव। ध्वनितं चेदमसमासे निष्कादिभ्यः [५. १. २०] इति सूत्रे भाष्ये॥ अत्र च ज्ञापकं सपूर्वाच्च [५. २. ८७] इति सूत्रम्। अन्यथा पूर्वादिनिः [५. २. ८६] इत्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन॥ ३१॥

नन्वेवं सूत्रान्ताट्ठक् [४.२.६०] दशान्ताड्डः [५.२.४५] एकगोपूर्वात् [५.२.११८] इत्यादेः केवलसूत्रशब्ददशन्शब्दैकशब्दादिष्वपि प्रवृत्तिर्व्यपदेशिवद्भावात्स्यादत आह।

व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन ॥ ३२ ॥

पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येकयोग एव कर्त्तव्ये पृथग्योगकरणमस्याज्ज्ञापकम्। न चेष्टादिभ्यः [५. २. ८८] इति सूत्रे ऽनुवृत्त्यर्थतया पाठो ऽत एवानिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम्। ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्टीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात्।

एकयोगे ऽपि तावत उत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च ॥ अत एव नान्तादसङ्ख्यादेः [५. २. ४९] इति चरितार्थम्। अन्यथा पञ्चम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन सङ्ख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ इयं च प्रातिपदिकग्रहण एव, न तु प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणे। तेन, उगितश्च [४.१.६] इत्यत्र न दोष इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ॥ इयं ग्रहणवता [प०३१] इति च परिभाषा प्रत्ययविधिविषयैवेत्यसमासे निष्कादिभ्यः [५. १. २०] इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। तेन अहन् [८. २. ६८] इत्यादेः परमाहञ्शब्दे केवलाहञ्शब्दे च प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३२ ।

ननु दान्तो यि [६. १. ७९] इत्यादौ यादौ प्रत्यय इत्यर्थः कथमत आह।

यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ ३३ ॥

तदन्तविधेरपवाद इयम् ॥ वाचनिक्येषा येन विधिः [१. १. ७२] इत्यत्र भाष्ये पठिता ॥ अस्याश्च स्वरूपसती सप्तमी निमित्तम्। अत एव नेड्वशि कृति [७. २. ८] इत्यादौ वशादेः कृत इत्यर्थलाभः ॥ इयं चार्द्धधातुकस्येट् [७. २. ३५] इति सूत्रे वलादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्याद्विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्तम्यन्तत्व एव प्रवर्तते। तेन ढः सि धुट् [८. ३. २९] इत्यादौ सादेः परस्येति नार्थः ॥ तीषसह [७.२. ४८]

से ऽसिचि [७. २. ५१] इत्यादौ यथा तादेरित्याद्यर्थलाभस्तथा शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ॥ ३३ ॥

घटपटं घटपटावित्यादिसिद्धय आह ।

सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति ॥ ३४ ॥

द्वन्द्वश्च प्राणि [२. ४. २] त्यादिप्रकरणाविषयः सर्वो द्वन्द्व इत्यर्थः ॥ चार्थे द्वन्द्वः [२. २. २९] इति सूत्रेण समाहारेतरयोगयोरविशेषेण द्वन्द्वविधानान्न्यायसिद्धेयम् ॥ तिष्यपुनर्वस्वोः [१.२.६३] इति सूत्रस्थं बहुवचनस्येति ग्रहणमस्या ज्ञापकम् । तद्धीदं तिष्यपुनर्वस्वित्यत्र तद्व्यावृत्त्यर्थम् । न चैवमप्यत्र जातिरप्राणिनाम् [२. ४. ६] इति नित्यैकवद्भावेन बहुवचनाभावादिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् । तद्वैकल्पिकत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात् । न चैते प्राणिन इति वाच्यम् । आपोमयः प्राण इति श्रुतेरद्भिर्विना ग्लायमानप्राणानामेव प्राणित्वात् । स्पष्टं चेदं तिष्यपुनर्वस्वोः [१. २. ६३] इति सूत्रे भाष्ये ॥ अतएव द्वन्द्वश्च प्राणि [२. ४. २] त्यादेः प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति विपरीतनियमो न ॥ ३४ ॥

सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ॥ ३५ ॥

व्यत्ययो बहुलम् [३.१.८५] इति सूत्रे भाष्ये बहुलमिति योगविभागेन षष्ठीयुक्तश्छन्दसि [१.४.९] इति सूत्रे वेति

योगविभागेन चैषा साधिता॥ तेन प्रतीपमन्व ऊर्मियुंध्य- तीतादि सिद्धम्। युध्यत इति प्राप्नोति॥ ३५॥

ननु स्त्रियः [६. ४. ५९। ८. २. ४६] इत्यादावियङ्कथमत आह।

प्रकृतिवदनुकरणं भवति॥ ३६॥

स्त्रिय इतीयङ्निर्देशो ऽस्या ज्ञापकः॥ तत्रैव प्रातिपदिकत्व- निबन्धनविभक्तिकरणादनित्या चेयमिति स्त्रियो दीर्घात् [८.२. ४६] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ ३६॥

ननु रामावित्यादौ वृद्धौ कृतायां कार्यकालपक्षे ऽपि कथं पदत्वमुभयत आश्रयणे ऽन्तादिवत्त्वाभावाद्यस्माद्विहितस्तदादि- तदन्तत्वाभावादत आह।

एकदेशविकृतमनन्यवत्॥ ३७॥

अनन्यवदित्यस्यान्यवन्नेत्यर्थः। तत्रान्यसादृश्यनिषेधे ऽन्य- त्वाभावः सुतराम्। अत एव तादृशादर्थबोधः। अन्यथा शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञानात्ततो बोधो न स्यात्। एवं च राम इति सान्तस्य यस्माद्विहितस्तत्त्वम् औ इत्यस्य परादिवत्त्वेन सुप्त्वमिति तदादितदन्तत्वमर्थसमाजग्रस्तम्॥ छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारवच्चास्ते तत्त्वं लोकन्यायसिद्धम्॥ अत एव प्राग्दी- व्यतः [४.१.८३] इति सूत्रे भाष्ये दीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दा-

नुकरणमिदमित्युक्ता किमर्थं विकृतनिर्देश एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषैकदेशविकृतमनन्यवदितीत्युक्तम्। एतेनायं न्यायः शास्त्रीयकार्य एव शास्त्रीयविकार एवेत्यपास्तम्॥ विकृतावयवनिबन्धनकार्ये तु नायं छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छवत्त्वव्यवहारवद्विकृतावयवव्यवहारस्य दुरुपपादत्वात्॥ एवमुक्तपरिमाणग्रहणे ऽपि नायम्, उक्तयुक्तेः। एतत्, येन विधिः [१.१.७२] इत्यत्र भाष्यकैयटयोर्ध्वनितम्॥ यत्र त्वर्द्धं तदधिकं वा विकृतं तत्र जातिव्यञ्जकभूयोऽवयवदर्शनाभावेन तत्त्वाप्रतीतौ कार्यसिद्ध्यर्थं विकृतानल्परूपावयवत्वप्रतीत्यर्थं च स्थानिवत्सूत्रम्॥ क्वचित्तु लक्ष्यानुरोधान्न्यायानाश्रयणम्। तेनाभीयादित्यादिसिद्धिः। स्पष्टं च क्वचिन्न्यायाप्रवृत्तिः प्रथमयोः पूर्वसवर्णः [६.१.१०२] इत्यत्र कैयटेन दर्शितेत्यन्यत्र विस्तरः॥ ३७॥

पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः॥ ३८॥

पूर्वात्परं बलवत्। विप्रतिषेधशास्त्रात्पूर्वस्य परं बाधकमिति यावत्॥ ३८॥

नन्वेवं भिन्धीत्यत्र परत्वात्तातङा बाधितो धिर्न स्यादत आह।

पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्॥ ३९॥

नन्वेवं तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे पुनस्त्रयादेशः स्यादत आह।

सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव ॥ ४० ॥

तत्र क्वचिच्चरितार्थयोरेकस्मिन्युगपदुभयोः कार्ययोरसंभवेन बाधकाभावात्पर्यायेण तृजादिवच्छास्त्रद्वयप्रसङ्गे नियमार्थं विप्रतिषेधसूत्रमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः ॥ यथा तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यः भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये तदोभयोर्न करोति यौगपद्यासंभवात्तथा शास्त्रयोर्लक्ष्यार्थयोः क्वचिल्लक्ष्ये यौगपद्येन प्रवृत्त्यसंभवादप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदं परविध्यर्थं, तत्र कृते यदि पूर्वप्राप्तिस्तदपि भवत्येवेति पुनःप्रसङ्गविज्ञानसिद्धिरिति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ यत्तु कैयटादयो व्यक्तौ पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवादुभयोरपि शास्त्रयोस्तत्तल्लक्ष्यविषययोरचरितार्थ्येन पर्यायेण द्वयोरपि प्राप्तौ परमेवेति नियमार्थमिदमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः । अत्र पक्षे एतन्नियमवशादेतल्लक्ष्यविषयकपूर्वशास्त्रानुपप्लव एव । जातिपक्षे तूद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते क्वचिल्लक्ष्ये चरितार्थयोर्द्वयोः शास्त्रयोः सत्प्रतिपक्षन्यायेन युगपदुभयासम्भवरूपविरोधस्थल उभयोरप्यप्राप्तौ परविध्यर्थमिदमिति पुनःप्रसङ्गविज्ञानसिद्धिरित्याहुस्तन्न व्यक्तिपक्षे सर्वं लक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्ष इत्यत्र मानाभावात् । न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयत्वार्थमेव जातिपक्षाश्रयणस्य भाष्ये दर्शनात् ॥ अत एव सरूपसूत्रे भाष्ये जातौ पदार्थेऽनवयवेन साकल्येन विधिः प्रवृत्तेर्गौरनुबन्ध्य इत्यादौ सकलगवानुबन्धनासम्भवात्कर्मणो वैगुण्यमुक्तम् । द्रव्यवादे चासर्वद्रव्याव-

गतेर्गोरनुबन्ध्य इत्यादावेकं शास्त्रं तत्रापरमशास्त्रोक्तमित्युक्तम् ॥ किञ्च न हि भाष्योक्तत्वजादिदृष्टान्तस्य व्यक्तिपक्ष एव सर्वविषयत्वं न जातिपक्ष इत्यत्र मानमस्ति ॥ अपि च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिरूपविषयलाभेन चरितार्थयोरियं व्यक्तिर्विरोधात्स्वविषयकत्व न कल्पयतीति वक्तुं शक्यम् । जातिपक्षेऽपि तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव नैतद्व्यक्तिविषयकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः ॥ तत्र लक्ष्यानुसारात्क्वचिच्छास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणं क्वचिल्लौकिकदृष्टान्ताश्रयणमिति भाष्यसंमतमार्ग एव युक्त इति बोध्यम् ॥ द्वयोः कार्ययोर्यौगपद्येनासंभव एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगि, प्रदम्, इको गुणेति [१.१.३] सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । यथा शिंष्टादित्यादौ तातङ्शाभागयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासम्भवः । यद्यपि तातङादेः स्थानिवत्त्वेनास्त्येव तत्तथाप्यादेशप्रवृत्त्युत्तरमेव स, न तु तत्प्रवृत्तिकाले । एवं नुम्त्वज्वत्त्वयोः प्रियक्रोष्टूनीत्यादौ युगपदसंभवो यदागमाः [प० ११] इत्यस्य नुम्प्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तेः । एवं भिन्द्धीत्यत्र तातङ्धिभावयोर्युगपदेकस्थानिसम्बन्धस्याङ्गरूपनिमित्तानन्तर्यस्य चासंभवो बोध्यः । नुम्नुटोरपि नुटाजादिविभक्त्यानन्तर्यबाधो नुमि ह्रस्वान्ताङ्गबाध इत्यसंभवाद्विप्रतिषेधः ॥ क्वचिदिष्टानुरोधेन पूर्वशास्त्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात्स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थात्पूर्वमेव भवति । तेन सर्वे पूर्वविप्रतिषेधाः संगृहीता इति स्वरितेन [१.३.११] इति सूत्रे भाष्ये । विप्रतिषेधसूत्रस्थपरशब्दस्येष्टवाचित्वात्तत्संग्रह इति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये ॥ ४० ॥

नन्वेवमेधत इत्यादौ परत्वाद्विकरणे ऽनुदात्तङित: [१.३.-१२] इत्यादिनियमानुपपत्तिस्तेन व्यवधानादत आह ।

विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् ॥ ४१ ॥

अत वृद्भ्यः स्यसनोः [१.३.९२] इति सूत्रेण स्ये विभाषातङ्विधानं ज्ञापकम् । अन्यथा स्यव्यवधाने नियमाप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेणोभयसिद्धौ विकल्पविधानं व्यर्थं स्यात् । अत्रार्थे ज्ञापिते तु स्य इति तत्र विषयसप्तमी बोध्येत्यनुदात्तङित [१.३.१२] इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥ विकरणव्यवधाने ऽपि नियमप्रवृत्तेरिदं ज्ञापकमिति शदेः शितः [१.३.६०] इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम् ॥ वस्तुतो ऽस्माज्ज्ञापकादनुदात्तङितः [१.-३.१२] इत्यादि प्रकरणं तिबादिविध्येकवाक्यतया विधायकम् । तत्र धातोः [३.१.९१] इति विहितपञ्चमी तत्समानाधिकरणमनुदात्त [१.३.१२] इत्यादि विहितविशेषणमेव । एवं च लावस्थायां स्ये ऽपि तद्व्यवधाने तङ्सिद्धिः । शवादिभ्यस्तु पूर्वमेव नियमः । यद्वा लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गा आदेशा लकारविशेषापेक्षत्वात्स्यादयो बहिरङ्गा इति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यामपि न दोषः । अत्र पक्षे वृद्भ्यः स्य [१.३.९२] इति सूत्रं स्यविषय इति व्याख्येयम् । आत्मनेपदशब्दादौ भाविसंज्ञाश्रयणोयेति तत्त्वम् ॥ भिन्नवाक्यतया सामान्यशास्त्रविहिता नियमे तु लुगादिनेव नियमेन जातनिवृत्तिरङ्गीकार्या । भुक्तवन्तं प्रति मा भुक्था इति ब्रूयात् किं तेन कृतं स्यादिति न्या-

थस्तु नात्र शास्त्रं आश्रयितुं युक्तो नियमादिशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तेः। ध्वनितं चेदं स्थाने ऽन्तरतम [१.१.५०] इति सूत्रे भाष्ये। शास्त्रानर्थक्यं तु वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये तिरस्कृतम्। सामान्यशास्त्रेणोत्पत्तिस्तु सरूपसूत्रस्थकैयटरीत्या प्रधानानुरोधेन गुणभेदकल्पना तावत् प्रकृतिकल्पनया कार्या प्रत्ययनिवृत्तौ च तत्कल्पितप्रकृतेरपि निवृत्तिः कल्प्येति गौरवमित्यन्यत्र विस्तरः॥ ४१॥

परान्नित्यं बलवत्॥ ४२॥

कृताकृतप्रसङ्गित्वात्। तत्राकृताभावकस्याभावकल्पनापेक्षया कृताभावकस्यैव तत्कल्पनमुचितमिति नित्यस्य बलवत्त्वे बीजम्। तदाह। कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्यम्। अत एव तुदतीत्यादौ परादपि गुणान्नित्यत्वात् शप्रत्ययादिर्भवति॥ ४२॥

यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसम्बन्धितयैव पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वमित्याशयेनाह।

शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति॥ ४३॥

इदं शदेः शितः [१.३.६०] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि व्यतिशतेत्यत्र विकरणे कृते तदन्तस्याकृते धातुमात्रस्येत्यङनिङ्त्त्वम्॥ ४३॥

तत्तुल्यन्यायेनाह।

शब्दान्तरात् प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चा नित्यत्वम् ॥ ४४ ॥

एतन्मूलकमेवाह ।

लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्यः ॥ ४५ ॥

अतिदेशविषय इयमसिद्धवत्सूत्रे कैयटेनोक्ता ॥ ४५ ॥

यदा तु शास्त्रव्यतिरेकेण तद्विधेयकार्ययोरेव नित्यत्वादिविचारो यदापि व्यक्तिविशेषाश्रयणाभावस्तदाह ।

क्वचित्कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता ॥ ४६ ॥

कृते द्वितीये नित्यत्वेनाभिमतस्य पुनःप्रसङ्गमात्रं नित्यत्वव्यवहारे प्रयोजकं न तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्गो ऽपि तथेति भावः ॥ ४६ ॥

तदाह ।

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ॥ ४७ ॥

क्वचित्तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्ग एव गृह्यते । तदाह ।

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्यम् ॥ ४८ ॥

सप्तमे कैयटेनैतदुपष्टम्भकं लोकव्यवहारद्वयमुदाहृतम् ।

वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता वालिनि हते ऽपि सुग्रीवस्य वालिनः प्राबल्यं न व्यवहरन्ति। भगवत्सहायैः पाण्डवैर्जये लब्धेऽपि पाण्डवानां प्राबल्यं व्यवहरन्ति चेति॥ सर्वं चेदं लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितम्॥ ४८॥

लुटः प्रथमस्य [२.४.८५] इति सूत्रे भाष्ये।

स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति॥ ४९॥

इति पठ्यते॥

यत्र त्वेकस्यैव कार्यस्य परत्वं नित्यत्वं च तत्रेच्छयान्यतरत्तदुभयं वा तस्य बलवत्त्वे नियामकमुल्लेख्यम्। अत एव तत्र तत्र परत्वान्नित्यत्वाच्चेति भाष्य उच्यते। वस्तुतस्तत्र परत्वादित्युक्तिरेकदेशिनः। स्पष्टं चेदं विप्रतिषेधसूत्रे कैयटे॥ णौ चङि [७.४.१] इति ह्रस्वापेक्षया नित्यत्वान्तरङ्गत्वयुक्ताद्वित्वस्य प्रथमतः प्रवृत्तौ नित्यत्वादित्येव भाष्य उक्तम्। एवं नित्यान्तरङ्गयोर्बलवत्त्वमपि यौगपद्यासम्भव एवेति बोध्यम्॥ ४९॥

नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीयोऽन्तरङ्गेऽवहिरङ्गस्यासिद्धत्वात्। तदाह।

असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ ५०॥

अन्तर्मध्ये वहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्येऽन्तर्भूतान्यङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम्। एवं तदीयनिमित्तसमुदायाद्वहिर्भूताङ्गकं वहिरङ्गम्। एतच्च खरवसानयोः [८.३.१५]

इति सूत्रेऽसिद्धवत्सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥ अत्राङ्गशब्देन शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यते शब्दशास्त्रे तस्य प्रधानत्वात्। तेनार्थनिमित्तकस्य न बहिरङ्गत्वम्। अत एव न तिसृचतसृ [६.४.४] इति निषेधश्चरितार्थः। अन्यथा स्त्रीत्व रूपार्थ-निमित्तकतिस्रपेक्षत्रयान्तरङ्गत्वात्त्रयादेशे तदसंगतिः स्पष्टैव। अत एव त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेध इति स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्य-वार्त्तिकादि संगच्छते ॥ एतेन गोधेरः पचेदित्यादावियादीना-मङ्गसंज्ञापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयासिद्धत्वाद्वलि लोपो न स्यादिति परास्तम्। एयादेशादेरपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च ॥ ननु येन विधिस्तदन्तस्य [१.१.७२] इति सूत्रे भाष्य इको यणचि [६.१.७७] इत्यादावपि तदन्तविधौ स्योन इत्यत्रान्तरङ्गत्वाद्यणो गुणबाधकत्वमिष्यते तन्न सिद्ध्यत्, ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुण इत्यन्तरङ्गत्वाद्गुण एव स्यादित्युक्तम्। अत्र कैयटः। सिवेर्बाहुलकादौणादिके नप्रत्यये गुणवलोपोठां प्रसङ्ग ऊडपवादत्वाद्वलोपं बाधते गुणं त्वन्तरङ्गत्वाद्बाधते। गुणो ह्यङ्गसम्बन्धिनीमिग्लक्षणां लघ्वीमुपधामार्धधातुकं चाश्रयति। ऊठ् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादि च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वा-दन्तरङ्गः। तत्र कृते यण्गुणौ प्राप्त इति। एवं च संज्ञा-पेक्षस्यापि बहिरङ्गत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति चेत्। न। तदन्तविधा-वपि बहुपदार्थापेक्षत्वरूपबहिरङ्गत्वस्य गुणे सत्त्वेन तत्र दोष-कथनपरभाष्यासंगतेः। बहिरङ्गान्तरङ्गशब्दाभ्यां बह्वपेक्षत्वा-ल्पापेक्षत्वयोः शब्दमर्यादयालाभाच्च। तथा सत्यसिद्धं बह्वपेक्ष-

मल्यपेच इत्येव वदेत्॥ अत एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये गुणा-द्यणादेशो ऽन्तरङ्गत्वादित्यस्य स्योन इत्युदाहरणं न तु गुणा-दूडन्तरङ्गत्वादित्युक्तम्। त्वद्रीत्या तदपि वक्तुमुचितम्। प्राथ-म्यात्तदेव वा वक्तुमुचितम्। मम त्वन्तरङ्गपरिभाषया तद्वारणा-संभवात्तन्नोक्तम्। किं च सिद्धान्ते नित्यत्वात्पूर्वमूठ्, गुणस्तु ऊठि यणा बाधितत्वादनित्यः। जनशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्येण च परिभाषायामङ्गशब्देन सप्तम्याद्यन्तोपात्तं शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यत इति स्पष्टमेवोक्तम्॥ यत्तु कैयटेन तदन्तविधिपक्षे पर-त्वाद्यणः प्राप्नोतीत्युक्तं तत्तूनशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्यासंगत्या चि-न्त्यम्॥ वलि लोपे ऽन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति तु न युक्तम्। तत्सूत्रभाष्य एव व्रश्चादिषु लोपातिप्रसङ्गमाशङ्क्योप-देशसामर्थ्यान्न। न च वृश्चतीत्यादौ चारितार्थ्यं, वहिरङ्गतया संप्रसारणस्यासिद्धत्वेन पूर्वमेव तत्प्राप्तेरिति भाष्योक्तेः॥ यत्तु नलोपस्य षट्संज्ञायामसिद्धत्वात्पञ्चेत्यत्र न षट् [४.१.१०] इति निषेध इति तच्चिन्त्यम्। नलोपस्य हि पदसंज्ञासापेक्षत्वेन वहिरङ्गत्वं वाच्यम्। तच्च न संज्ञाकृतवहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात्। पञ्चेत्यत्र निषेधस्तु स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्नेति व्याख्यानसाम-र्थ्येन भूतपूर्वषट्त्वमादायेति बोध्यम्॥ अत एव ह्रति तुग्-ग्रहणं चरितार्थम्। वृत्रहभ्यामित्यादौ पदत्वनिमित्तकत्वे ऽपि नलोपस्य वहिरङ्गत्वाभावात्। श्यामः पदसंज्ञानिमित्तत्वे ऽपि नलोपस्य तन्निमित्तकत्वाभावात्। परम्परया निमित्तत्वमादाय वहिरङ्गत्वाश्रयणे तु न मानम्। ध्वनितं चेदं नलोपः सुप्-

[८.२.२] इति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् ॥

अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं च वहिरङ्गमसिद्ध-मित्यर्थः। वृक्षत्यादिषु पदसंस्कारपक्षे समानकालत्वमेव द्वयो-रिति बोध्यम् ॥ एतेनान्तरङ्गं वहिरङ्गाद्बलीय इति परिभाषा-न्तरमित्यपास्तम्। एनामाश्रित्य विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये तस्या प्रत्याख्यानाच्च ॥ अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् ॥

इयं च त्रिपाद्यां न प्रवर्तते त्रिपाद्या असिद्धत्वात्। अस्याश्च वाह ऊठ्सूत्रस्थमूड्ग्रहणं ज्ञापकमित्येषा सपादसप्ताध्यायीस्था। अन्यथा संप्रसारणमात्रविधानेन लघूपधगुणे वृद्धिरेचि [६.१.८८] इति वृद्धौ विश्वौह इत्यादिसिद्धिस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। सत्यां ह्येतस्यां वहिरङ्गसंप्रसारणस्यासिद्धत्वाल्लघूपधगुणो न स्यात् ॥ न च पुगन्त [७.३.८६] इति सूत्रे निमित्तमिको वि-शेषणमत एव भिनत्तीत्यादौ न गुणः एवं च नाजानन्तर्ये [प०-५१] इति निषेधात्कथं परिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। प्रत्य-यस्याङ्गांश उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तत्रैवान्वयात्। पुगन्तेत्यादौ कर्मधारयाश्रयणेन प्रत्ययपराङ्गावयवलघूपधारूपेको गुण इतीको गुणवृद्धी [१.१.३] इति सूत्रभाष्यसंमतेऽर्थे भिनत्तीत्यादावदो-षाच्च ॥ अकारान्तोपसर्गे ऽनकारान्ते चोपपदे वहेर्वाहेर्वा ण्वि-विचावनभिधानान्न स्त एव। वार्यूहेत्यादि तूहतेः क्विपि बोध्यम्। वात्नामनेकार्थत्वान्नार्थासङ्गतिः। प्रौह इत्याद्यसाध्वेव वृद्ध्यभावात्। अस्योहस्यानर्थक्यान्न प्रादूहोढो [६.१.८९.२वा०]

इत्यस्यापि प्रवृत्तिः॥ न च कार्य्यकालपक्षे त्रिपाद्यामेतत्प्रवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम्। पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावेन पूर्वस्य तन्निरूपितबहिरङ्गत्वाभावात्तया तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनासम्भवात्। न चानया पूर्वस्यासिद्धत्वात्तदभावेन तं प्रति परासिद्धत्वं पूर्वत्र [८.२.१] इत्यनेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यम्। एवं हि विनिगमनाविरहादुभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तेः। किं च पूर्वत्रेत्यस्य प्रत्यक्षत्वेन तेनानुमानिक्या अस्या बाध एवोचितः। अतः कार्य्यकालपक्षे ऽपि त्रिपाद्यामस्या अनुपस्थितिरेव॥ अत एव कार्यकालपक्षमेवोपक्रम्योक्तयुक्तीरुक्त्वातो ऽयुक्तो ऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादितीत्युक्तं विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये सिद्धान्तिना। त्रिपादीस्थे ऽन्तरङ्गे कर्तव्ये ऽयं परिहारो न युक्त इति तदर्थः। किं तु वचनमेवारब्धव्यमिति तदाशयः॥ अत एव निगाल्यत इत्यादौ लत्वार्थं तस्य दोष इति वचनमेवारब्धम् अन्यथान्तरङ्गत्वाण्णिलोपात्पूर्वं वैकल्पिकलत्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। ये ऽपि लक्ष्यानुरोधादानुमानिक्याप्यन्तरङ्गपरिभाषया प्रत्यक्षसिद्धस्य पूर्वत्रेत्यस्य बाधं वदन्ति ते ऽपि लक्षणैकचक्षुर्भिर्नादर्तव्या इति दिक्॥

अत एव ओमाङोश्च [६.१.९५] इत्याङ्ग्रहणं चरितार्थम्। तद्धि खट्वा आ ऊढेत्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वान्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ पररूपार्थम्। साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं पूर्वं धातोरुपसर्गयोगे पश्चात् खट्वाशब्दस्य समुदायेन योगाद्गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति संप्रसारणाच्च [६.१.१०८] इति

सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एहीत्यनुकरणस्य शिवादिशब्दसंबन्धे तु नास्य प्रवृत्तिर्ज्ञापकपरसंप्रसारणाच्चेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्ये-नानित्यं प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशमादाय लब्धाङ्त्वे एतद-प्रवृत्तेः॥ यत्तु पूर्व्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन। उप-सर्गेण तत्संज्ञकशब्देन साधनेन कारकेण तत्प्रयुक्तकार्य्येण। अत एवानुभूयत इत्यादौ सकर्म्मकत्वात् कर्म्मणि लकारसिद्धिरिति तन्न। क्रियायाः साध्यत्वेन बोधात्साध्यस्य च साधनाकाङ्क्ष-तया तत्संबन्धात्तरमेव निश्चितक्रियाबोधेन साधनकार्य्य-प्रवृत्त्युत्तरमेव क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकस्यसंबन्धौचित्यात्। अत एव सुट्कात्पूर्व्वः [६. १. १३५] इति सूत्रे पूर्व्वं धातुरुप-सर्गेणेत्युक्त्या नैतत् सारं पूर्व्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चा-दुपसर्गेणेत्युक्तोक्तयुक्त्यास्यैव युक्तत्वमुक्तं साधनं हि क्रियां निर्वर्तयतीत्यादिना। उपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भावेण धातुनैवा-र्थाभिधानादुक्तेषु कर्म्मणि लकारादिसिद्धिः। पश्चाच्छ्रोतुर्बोधाय द्योतकोपसर्गसंबन्धः॥ एवं चान्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तः सुट् संस्करोत्यवस्थायां द्वित्वादितः पूर्वं प्रवर्तते ततो द्वित्वादि॥ अत एव प्रणिदापयतीत्यादौ णत्वं यदागमाः [प० ११] इति न्यायेन समाहितं भाष्ये॥ अत एव प्रत्येति प्रत्यय इत्यादि-सिद्धिः। अन्यथान्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घे रूपासिद्धिः॥ यदु-पसर्गनिमित्तकं कार्य्यमुपसर्गार्थाश्रितं विशिष्टोपसर्गनिमित्त-त्वात्तदन्तरङ्गम्। यत्तु न तथा तत्र पूर्वागतसाधननिमित्त-कमेवान्तरङ्गम्। अत एव न धातु [१.१.४] इति सूत्रे प्रेद्ध

इत्यत्र गुणो बहिरङ्ग इति भाष्य उक्तम्॥ किंच पूर्व्वमुपसर्ग-योगे धातूपसर्गयोः समास एकस्वर्य्याद्यापत्तिरित्युपपदमतिङ् [२.२.१९] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ भावार्थप्रत्ययस्यापि पूर्व-मेवोत्पत्तिः। अत एव णेरध्ययने [७.२.२६] इति निर्देशः संगच्छते। इदं च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं भावतिङोऽपि पूर्व-मुत्पत्तेः। अन्यथा तत्र समासापत्तिः। तिङिति निषेधान्न दोषो यदि भावेतु अतिङ्ङ्ङुपसर्गयोगोऽस्तीत्यलम्॥

यत्तु विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षमन्तरङ्गं विशेषापेक्षे विशे-षधर्म्मस्याधिकस्य निमित्तत्वात्। यथा रुदादिभ्यः सार्व्वधा-तुके [७.२.७६] इत्यत्र रुदादित्वं सार्वधातुकत्वं च। तत्र सार्व्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानं प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति यासुडन्तरङ्गः। एतेन यत्, अनुदात्तङितः [१ ३.१२] इति सूत्रे कैयटेनोक्तं लमात्रापेक्षयान्तरङ्गास्तिवादयो लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गाः स्यादय इति तत्परास्तम्। विशेषापेक्षत्वेऽपि तस्य सामान्यधर्म्मनिमित्तकत्वाभावेन तत्त्वस्य दुरुपपादत्वात्। परनिमित्तकत्वेन स्यादीनां वहिरङ्गत्वा च्चेति तन्न। विशेषस्य व्याप्यत्वेन व्यापकस्यानुमानेनोपस्थितावपि तस्य निमित्तत्वे मानाभावेनाधिकधर्म्मनिमित्तकत्वानुपपाद नात्। भाष्य एवंविधान्तरङ्गवहिरङ्गभावस्य क्वाप्यनुल्लेखाच्च यत्तु मतुप्सूत्रे भाष्ये पञ्च गावो यस्य सन्ति स पञ्चगुरित्यत्र मतुप्प्राप्तिमाशङ्क्य प्रत्येकमसामर्थ्यात् समुदायादप्रातिपदिकत्वात् समासात् समासेनोक्तत्वादिति सिद्धान्तिनोक्ते नैतत्सारमुक्तेऽपि

ह्नि प्रत्ययार्थ उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितो यथा पाञ्चनापितिरिति पूर्वपक्ष्युक्ति भाष्यम्। द्विगोर्लुगनपत्ये [४.१.८८] इति लुग्विधानात्तद्धितार्थद्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगुशब्दस्य द्विगुरिति तदाशयं कैयटः। ततो द्वैमातुरः पाञ्चनापितिः पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्यादौ सावकाशद्विगोर्बहुव्रीहिणा प्रकृते परत्वाद्बाध इत्याशयेन नैष द्विगुः कस्तर्हि बहुव्रीहिरिति सिद्धान्तिनोक्ते तमवकाशमजानानो ऽपवादत्वाद्द्विगुः प्राप्नोतीति पूर्वपक्षी। अन्यपदार्थे सुबन्तमात्रस्य विधीयमानबहुव्रीहेः संख्यायास्तद्धितार्थे विधीयमानो द्विगुर्विशेषविहितत्वाद्बाधकः प्राप्नोतीति कैयटः। ततः सिद्धान्त्येकदेश्याह। अन्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीहिः। कान्तरङ्गता। अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्विशिष्टे ऽन्यपदार्थे द्विगुस्तस्मिंश्चास्य तद्धिते ऽस्तिग्रहणं क्रियत इति। अधिकार्थ्यर्थापेक्षमत्वर्थनिमित्तो द्विगुर्बहिरङ्ग इति कैयट इति। नैषा सिद्धान्त्युक्तिरेतावताप्यपवादत्वाहानेः। अच्सामान्यापेक्षयणो विशिष्टसवर्णाजपेक्षदीर्घेण बाधदर्शनात्। किञ्चोक्तरीत्या परत्वेनैव बाधसिद्धेः। किंचात्राधिकापेक्षत्वेनैव बहिरङ्गत्वम्। न केवलविशेषापेक्षत्वेनेति नैतद्भाष्यारूढं विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वम्। अतएव सुबन्तसामान्यापेक्षो बहुव्रीहिस्तद्विशेषापेक्षो द्विगुरिति नोक्तं भाष्ये। न चार्थकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणादिदमयुक्तम्। एकदेश्युक्तित्वेनादोषात्। अतएवास्तिग्रहणं नोपाध्यर्थं किंत्वस्तिशब्दान्मतुबर्थमिति त्वदभिमतं बहिरङ्गत्वमपि द्विगोर्नास्तीति प्रतिपाद्य सिद्धान्तिना मत्वर्थे द्विगोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति

वचनेनैतत्सिद्धमित्युक्तम्। अतएव तदोः सः सौ [७.२.१०६] इति सूत्रे ऽनन्त्ययोरिति चरितार्थम्। अन्यथा प्रत्ययसामान्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादन्त्यस्यात्वेऽनन्त्यस्यैव सत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव॥ पादः पत् [६.४.१३०] इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरप्येतदन्तरङ्गत्वाभाव एव सूचित इति सुधियो विभावयन्तु।

नन्वेवमसुस्तुवदित्यत्र लघूपधगुणादुवङो ऽल्पनिमित्तत्वाभावादुवङ् न स्यादिति चेत्। न। तत्रान्तः कार्यत्वरूपान्तरङ्गत्वसत्त्वात्। अन्तःकार्यत्वं च पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वात्॥ इदमन्तरङ्गत्वं लोकन्यायसिद्धमिति मनुष्यो ऽयं प्रातरुत्थाय शरीरकार्याणि करोति ततः सुहृदां ततः संबन्धिनामर्थानामपि जातिव्यक्तिलिङ्गसंख्याकारकाणां बोधक्रमः शास्त्रकृत् कल्पितस्तत्क्रमेणैव च तद्बोधकशब्दप्रादुर्भावः कल्पित इति तत्क्रमेणैव तत् कार्य्याणीति पट्व्येत्यादावन्तरङ्गत्वापूर्वं पूर्वयणादेशः परयणादेशस्य वहिरङ्गतयासिद्धत्वादित्यनेनाचः परस्मिन् [१.१.५७] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ तदपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिनियामकमेव यथा पट्व्येत्यत्र पदस्य विभज्यान्वाख्याने न तु जातस्य वहिरङ्गस्य तादृशे ऽन्तरङ्गे ऽसिद्धतानियामकं प्रागुक्तलोकन्यायेन तथैव लाभादिति वाह ऊठ्-[६.४.१३२]-सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। अत एव वाय्वोरित्यादौ वलि लोपो यणः स्थानिवत्त्वेन वारितो भाष्यकृता। क्रमेणान्वाख्याने तूक्तोदाहरणे पूर्वप्रवृत्तिकत्वमन्तरङ्गत्वं वहि-

रङ्गस्यासिद्धत्वमपि निमित्ताभावादप्राप्तिरूपं बोध्यम् ॥ यत्त्वेवं रीत्या पूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति तच्चिन्त्यम्। स्रजिष्ठ इत्यादौ विन्मतोर्लुकि टिलोपस्यापवादविन्मतोर्लुक्प्रवृत्त्या जातिपक्षा-श्रयणेन वारणप्रयासस्य प्रकृत्यैकाच् [६.४.१६३] इति सूत्रप्रयोजनखण्डनावसरे भाष्यकृत्कृतस्य नैष्फल्यापत्तेः। त्वदुक्तरीत्या विन्मतोर्लुको बहिरङ्गासिद्धत्वेनानायासतस्तद्वारणात्। भाष्य इष्टशरीत्या बहिरङ्गासिद्धत्वस्य क्वाप्यनाश्रयणाच्च। परिभाषायामङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वाच्च ॥

इयं चोत्तरपदाधिकारस्थबहिरङ्गस्य नासिद्धत्वबोधिकेतीच एकाचो ऽम् [६.३.६८] इति सूत्रे भाष्ये पूर्वपक्ष्युक्तिरिति सा नादर्तव्या। परन्तप इत्यादावनुस्वारे नासिद्धत्वं मुमस्त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेः ॥ नव्यमते ऽपि यथोद्देशपक्षाश्रयणेनान्यथासिद्धोदाहरणदानेन तस्य तदुक्तित्वमावश्यकमित्याहुः ॥ आभीये ऽन्तरङ्गे आभीयस्य बहिरङ्गस्य समानाश्रयस्य नानेनासिद्धत्वमसिद्धवत्वादित्यसिद्धवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ एवं सिचि वृद्धेर्येननाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गबाधकत्वमूलकं न सिच्यन्तरङ्गमस्तीतीको गुण [१.१.३] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५० ॥

नन्वेवमक्षद्यूरित्यादौ बहिरङ्गस्योठो ऽसिद्धत्वादन्तरङ्गो यण् न स्यादत आह।

नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः ॥ ५१ ॥

अत्र षत्वतुकोः [६.१.८६] इति सूत्रस्थं तुग्ग्रहणं ज्ञापकम्।

अन्यथाधीत्य प्रेत्येत्यादौ समासोत्तरं ल्यप्प्रवृत्त्या पूर्वं समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वाल्ल्यबुत्पत्तिपर्यन्तमप्यसंहितयावस्थानासंभवेनैकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गतयासिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षं बहिरङ्गमिति प्रेद्ध इत्यादौ गुणो बहिरङ्ग इति ग्रन्थेन न धातुलोप [१.१.४] इति सूत्रे संयोगान्तस्य लोपः [८.२.२३] इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्॥ यत्तु षत्वग्रहणमदि ज्ञापकमन्यथा कोऽसिचदित्यादौ पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेन षत्वाप्रवृत्तौ किं तेनेति तन्न। इणः पूर्वपदसंबन्धित्वेन षत्वस्यापि पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनोभयोः समत्वात्। एकादेशस्य परादिवत्त्वेनौसिचदित्यस्य पदत्वेन पदादित्वाभावान्न सात्पदाद्योः [८.३.१११] इत्यनेन निषेधः। त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे कार्यकालपक्षेऽपि बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्वाच्च॥ परिभाषार्थस्त्वचोऽव्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्य बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिर्न। बहिष्पदेन बहिरङ्गम्। तस्य भावो बहिरङ्गत्वम्। तत्प्रयुक्तासिद्धत्वस्य न प्रक्लृप्तिः। न प्राप्तिरिति। असिद्धं बहिरङ्गमित्युक्त्वा नाजानन्तर्य इति वक्ष्यामीति भाष्योक्त्या तत्रत्यस्यान्तरङ्ग इत्यस्यानुवृत्तिसूचनात्॥ तेन पचावेदमित्यादौ न दोषः। अन्तरङ्गस्याच्स्थानिककार्यस्यैतस्याव्यानन्तर्यनिमित्तकत्वाभावात्॥ जातस्य बहिरङ्गस्येत्युक्तयायजे इन्द्रं धियतीत्यादौ बहिरङ्गदीर्घगुणादेरसिद्धत्वं सिद्धम्। अत एवे-

पिङ्गोनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वाच्च चङ्लस्यान्तरङ्गत्वगणत्वादि-
त्यादि संगच्छते। अत एवोमाङोश्च [६.१.९५] इत्याङ्ग्रहणं
चरितार्थम्। तद्धि शिव आ इहीति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं-
बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिबाधनार्थम्॥
न चाक्षद्यूरित्यत्र यणि कृत ऊठोऽसिद्धत्वाद्धलि लोपापत्तिरिति
वाच्यम्। अचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये कृते च
तस्मिन्यदन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र च कर्तव्ये नासिद्धत्वमित्यर्थात्तद-
र्थात्। असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वेन तद्वारणे तस्या वैयर्थ्यं
तेनैव सिद्धेः॥ अत एव नलोपः सुप् [८.२.२] इति सूत्रे कृति
तुग्ग्रहणं चरितार्थम्। अन्यथा वृत्रहभ्यामित्यादौ बहिर्भूतस्या-
न्निमित्तकपदत्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गतया नलोपस्यासिद्धत्वेन सि-
द्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। मम तु तुक्यजानन्तर्यसत्त्वान्न दोषः॥ न
चैवं सति ह्रस्वस्य पिति [६.१.७१] इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः।
तत्र हि ग्रामणिपुत्र इत्यत्रेको ह्रस्वोऽङ्यः [६.३.६१] इति
ह्रस्वे कृते तुगभावशङ्का ह्रस्वस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेन समाहिता।
नाजानन्तर्य इत्यस्य सत्त्वे तत्र तदप्राप्तेरसंगतिः स्पष्टैवेति वा-
च्यम्। तेन भाष्ये एतस्या अनावश्यकत्वबोधनात्। एतज्ज्ञाप-
केनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वबोधनस्यैव न्याय्यत्वात्॥ अत
एवाचः परस्मिन् [१.१.५७] इति सूत्रे भाष्ये पटु ई आ
इत्यत्र परयणादेशस्य तयासिद्धत्वात्पूर्वयणादेशः साधितः। अत
एवैषा भाष्ये पुनः क्वापि नोल्लिखिता। अत एवान्तरङ्गपरिभा-
षामुपक्रम्य विप्रतिषेधसूत्रेऽस्या बहूनि प्रयोजनानि सन्ति

तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेष्वित्युक्तं संप्रसारणाच्च [६.१.१०८] इति सूत्रे भाष्ये प्रतिविधानं च परिभाषाविषये ऽनित्यत्वाश्रयणेनैवेति ध्वनितमित्यलम् ॥ ५१ ॥

नन्वेवं गोमत्प्रिय इत्यादौ पदद्वयनिमित्तकसमासाश्रितत्वेन बहिरङ्गं लुकं बाधित्वान्तरङ्गत्वाद्धल्ङ्यादिलोपे नुमादयः स्युरत आह ।

अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते ॥ ५२ ॥

अत्र च प्रत्ययोत्तरपदयोश्च [७.२.९८] इति सूत्रं ज्ञापकम्। त्वत्कृतमित्यादौ लुगपेक्षयान्तरङ्गत्वाद्विभक्तिनिमित्तकेन त्वमावेकवचने [७.२.९७] इत्यनेन सिद्ध इदं व्यर्थं सदेतज्ज्ञापकम् ॥ ननु तव पुत्रस्त्वत्पुत्र इत्यादौ तवममादिबाधनार्थं तदावश्यकमिति चेत् । एवं तर्ह्येकत्वमपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिस्तज्ज्ञापिकेति भाष्यकृतः ॥ युष्मदादिभ्य आचारक्विण्तु न संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्याद्ध्रस्वनद्यापः [७.१.५४] इति नुड्विधायकसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन हलन्तेभ्य आचारक्विबभावाच्च । एवमेवैकार्थकाभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां प्रातिपदिकणिचौ ऽप्यनभिधानं बोध्यम्। एतेन त्वादेशार्थं प्रत्ययग्रहणं चरितार्थमित्यपास्तम् ॥ ननु मपर्यन्तानुवृत्तिरपि सर्वादेशत्ववारणाय चरितार्था । न चोत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायेनासिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यसंमतेन मपर्यन्तस्यैवादेशे सिद्धे तदनुवृत्तिर्व्यर्थेति वाच्यं तस्य ग्रमकजादौ व्यभिचारादिति चेत् । न। अमि मि-

त्वेन बहुचि पुरस्ताद्ग्रहणेनाकचि प्राक्टेर्ग्रहणेन तस्य बाधेऽप्य
त्रोत्सर्गस्य त्यागे मानाभावात्॥ अत एव तस्मिन्नणि च [४.-
३.२] इत्यनेन युष्माकाद्यादेशविधानं चरितार्थम। अन्यथाक-
ङादेशमेव विदध्यात्। अकङि तवकाद्यादेशयोरेतदपवादयोरु
त्तन्यायेनान्यादेशत्वापत्तिः। अतस्तद्विधानमिदमेव च तज्ज्ञा-
पकम्॥ यद्यपि विरोधे बाधकत्वमिति वार्त्तिकमतेऽयं न्यायो
भाष्यकारस्तु विनापि विरोधं सत्यपि संभवे बाधकत्वमिच्छतीत्यनभिहितसूत्रस्थकैयटरीत्या
नायं नियमस्तथापि युष्माकाद्या-
देशविधानज्ञापित उत्सर्गः स्वीक्रियत एवेति प्रकृते न दोषः।
एतद्भाष्यमपि तत्स्वीकारे मानम्॥ एवं च मपर्यन्तानुवृत्तिस्त्व-
त्कृतमित्यादौ मपर्यन्तस्यादेशविधानार्था। तत्र चान्तरङ्गत्वा-
त्त्वमौ [७.२.९७] इत्येव सिद्धे व्यर्था सैतज्ज्ञापिका। ज्ञा-
पिते त्वस्मिन्नेतद्विषये तवादीनामप्राप्त्या तदपवादत्वाभावेन मप-
र्यन्तस्यैवादेशार्थं सा चरितार्थेति तदाशयः॥ यत्तु हरदत्तेना-
न्तरङ्गप्रवृत्तौ प्रत्यय उत्तरपदे च मपर्यन्तासंभवेन तदनुवृत्तिर्व्य-
र्था सती ज्ञापिकेत्युक्तं तन्न। अन्तरङ्गाणामप्यपवादबाध्यत्वे
तद्विषये तदप्रवृत्तेः॥ वस्तुत इदं ज्ञापकं वार्त्तिकरीत्यैव भा-
ष्यरीत्या तु वाचनिक एवायमर्थ इत्याहुः॥ इयं सुपो धातु [२.-
४.७१] इति लुग्विषयैवेति केचित्। एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः [६.१.-
६९] न यासयोः [७.३.४५] इति सूत्रस्थाकरप्रामाण्येन लु-
गभावविषया। आद्ये हे त्रपु इत्यादावनेन न्यायेन लोपं बा-
धित्वा लुग्भवतीति भाष्य उक्तम्। अन्ये ऽन्तरङ्गांश्च विधीन्

सर्वो ऽपि लुग्बाधते न सुब्लुगेव। अत एव सनीस्रंस इत्यादौ नलोपो न भवति। पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादावेकादेशात्प्रागेव टापो लुक्। अन्यथा कृतैकादेशस्य लुक्यकारश्रवणं न स्यादिति कैयट उक्तम्॥ एतद्विरोधाद्यत्तद्राजस्य [२.४.६२] इति सूत्रे कैयटेनोक्तमङ्गानतिक्रान्तो ऽत्यङ्ग इत्यत्र सुपो लुकि बहुवचनपरत्वाभावात्तद्राजस्येति लुग्नस्यादिति शङ्कापरभाष्यव्याख्यावसरे ऽन्तरङ्गानपीति न्यायेनायं लुक् सुब्लुको बाधकः स्यादित्याशङ्क्य सुब्लुक एवानेन बलवत्त्वं बोध्यत इति तत्प्रौढेरिति द्रष्टव्यम्। लुगपेक्षया लुको बलवत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति तदाशङ्कासमाधानं वक्तुं युक्तम्॥ अनेन न्यायेनान्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुकस्तत्प्रयोजकसमासादीनां च प्राबल्यं बोध्यत इत्यन्यत्र विस्तरः॥ ५२॥

नन्वेवं सोमेन्द्रे ऽन्तरङ्गत्वादाद्गुणे पूर्वपदात्परेन्द्रशब्दाभावेन नेन्द्रस्य परस्य [७.३.२२] इति वृद्धिनिषेधो व्यर्थः। अन्तादिवद्भावस्तूभयत आश्रयणे निषिद्धः। किंच वृद्धिरप्यत्र न प्राप्नोत्यन्तादिवत्त्वोभयाभावे ऽपि पूर्वान्तवत्त्वेनैकादेशविशिष्टे पूर्वपदत्वेन न्द्रशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेनोभयत आश्रयणे नान्तादिवदित्यस्याभावेन तदाश्रयेण वोत्तरपदत्वे ऽपि तस्यानचकत्वादिकस्यैकादेशेन परस्य नित्येन यस्य [६.४.१४८] इति लोपेनापहारात्। न च परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्सम्भव इति वाच्यम्। उत्तरपदाद्यचस्यानिकत्वाद्वृद्धेस्तदभावेनाप्राप्तिस्ताद्रूप्यानतिदेशात्। अन्यथा ख-

ट्वाभिरित्यादावपि पूर्वान्तवत्त्वेनादन्तत्वे भिस ऐसापत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम्। अत एव पूर्वेषुकामशम इत्यादावन्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिर्न स्यादित्याशङ्कितम्। तदेकदेशमात्रस्य विकाराभावाच्च॥ तदुक्तं भाष्य इन्द्रे द्वावचावेको यस्येति लोपेनापहृतोऽपर एकादेशेन ततोऽनच्क इन्द्रः संपन्नस्तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेरिति॥ मरुदादिभिरिन्द्रस्य द्वन्द्व इन्द्रस्यैव पूर्वनिपातोऽत आह।

पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न॥ ५३॥

अत्र च नेन्द्रस्य [७.३.२२] इति निषेध एव ज्ञापक इत्यन्तादिवच्च [६.१.८५] विप्रतिषेधे परम् [१.४.२] इति सूत्रयोर्भाष्ये स्पष्टम्॥ ५३॥

नन्वेवमपि प्रधाय प्रस्थायेत्यादावन्तरङ्गत्वाद्धित्वादिषु कृतेषु ल्यप्स्यादत आह।

अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधते॥ ५४॥

अदो जग्धिः [२.४.३६] इति सूत्रे कितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणमस्या ज्ञापकमित्यदो जग्धिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम्॥५४॥

नन्वेवमपीयायेत्यादौ द्वित्वे कृतेऽन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वे तदसिद्धिरत आह।

वार्णादाङ्गं बलीयो भवति॥ ५५॥

तेनान्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा वृद्धिरिति तत्सिद्धिः॥

अभ्यासस्यासवर्णे [६.४.७८] इतीयङ्विधायकसूत्रस्थमसवर्ण-ग्रहणमस्या ज्ञापकम्। तद्धोषतुरित्यादावियङादिव्यावृत्त्यर्थम्। एतत्परिभाषाभावे त्वोषतुरित्यादावन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण बाधात्तद्व्यर्थम्। इयङ्उवङौ ह्यभ्याससंबन्धनिमित्तकत्वाद्बहिरङ्गौ। न चेयङादिरपवादो येननाप्राप्तिन्यायेनेयर्तीत्यादिसकललक्ष्य-प्राप्तयणपवादत्वस्यैव निर्णयादिति प्राञ्चः॥

परे त्वेतत्परिभाषाभावेऽभ्यासस्येति सूत्रमेव व्यर्थम्। न चेयेषियायेत्यादौ चरितार्थम्। तयोरपि पूर्वप्रवृत्तगुणस्य पूर्वं प्रवृत्तवृद्धेश्च द्विर्वचनेऽचि [१.१.५९] इति रूपातिदेशेनापहारे द्वित्वे कृते पुनः प्राप्ते गुणवृद्धी बाधित्वान्तरङ्गत्वात्सवर्ण-दीर्घापत्तेः॥ न चेयर्तीत्यादौ तच्चरितार्थम्। तावन्मात्रप्रयोज-नकत्व उरित्येव ब्रूयात्। य्वोरित्यनुवर्तते। इणो यण् [६.४. ८१] इति साहचर्याद्व्याख्यानाच्च ऋधातोरेव ग्रहणम्। अर्ते-रिवर्णस्येयङ्ङित्यर्थः। अभ्यासस्यार्ताविव्यभ्यासस्यार्तेरिति वा गुरुत्वान्न युक्तम्॥ न च ए ऐ ओ औशब्देभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो लिटीयङाद्यर्थं तत्सूत्रमावश्यकं तथा ओण्धातोर्णिजन्तादि-च्छाक्यजन्तात्सन्युवोणकोयिषतीत्याद्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम्। षाष्ठप्रथमाह्निकान्तस्थभाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानात्। अन्त्ये द्वितीयद्विर्वचनस्यैव सत्त्वेन त्वदुक्तप्रयोगस्यैव दुर्लभत्वात्। एवं च संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकता युक्ता॥ यद्यपि भाष्ये यदयमभ्यास-स्यासवर्णे इत्यसवर्णग्रहणं करोतीति ग्रन्थेनासवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकता लभ्यते तथापि न ह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपर

ऽभ्यासो भवतीति तदुपपादनग्रन्थेन संपूर्णसूत्रस्यैव ज्ञापकता लभ्यते। अग्रे ऽपि नैतदस्ति ज्ञापकमन्यर्थमितत्स्यादित्यनेन सूत्रसार्थक्यमेव दर्शितमसवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वे तु तद्भाव त्वप्रदर्शनेन तत्सार्थक्यमेव दर्शितं स्यात्॥ न चात्तपरिभाषयेयेषेत्यादौ सवर्णदीर्घप्राप्तिर्यदि दीर्घो न स्यात्तर्हि गुणः स्यादिति संभावनायाः सत्वेन परिभाषाप्रवृत्तेः सूपपादत्वादिति कथं संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतेति वाच्यम्। तस्या असत्त्वात्। सत्त्वे वैतज्ज्ञाप्यप्रामाण्येन यत्रान्तरङ्गकार्यप्रवृत्तियोग्यकालोत्तरमेव तन्निमित्तविनाशकबहिरङ्गविधेः प्राप्तिस्तत्रैव तत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकाराच्च॥ न चान्तरङ्गत्वाद्दीर्घे ऽपीयायेत्यादौ पूर्वान्तवत्त्वेनाभ्यासत्वादिवर्णत्वाच्च णल्यसवर्णे इयङ्विधानेन सूत्रं चरितार्थं न चाचि श्नु [६.४.७७] इत्यनेन सिद्धिर्हङिबाधनार्थत्वादिति वाच्यम्। प्रत्यासत्त्यासवर्णपदेनाभ्यासोत्तरखण्डसंबन्ध्यसवर्णाच एव ग्रहणाच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षया परिभाषाज्ञापकत्वस्यैवौचित्याच्चेत्याहुः॥

सा चेयं धर्मिग्राहकमानादाङ्गवार्णयोः समानकार्यिकत्व एव। यत्तु समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्व एवैषेति तन्न ज्ञापिते ऽपीयायेयेषेत्याद्यसिद्धेः सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वाच्च॥ स्योन इत्यत्र तु वक्ष्यमाणरीत्यास्या अनित्यत्वादप्रवृत्तौ गुणादन्तरङ्गत्वाद्यणादेशः॥ न चैवमपीयायेत्यादावियङ् दुर्लभस्तत्र कर्तव्ये हलादेः स्थानिवत्त्वेनासवर्ण इति प्रतिषेधादिति

वाच्यम्। सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः। तच्च सामान्यापेक्षमभ्यासकार्यं तदुत्तरखण्डादेशस्य तत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतं स्थानिवत्त्वं नेति। अत एवारतीत्यादौ यणादेशस्य स्थानिवत्त्वादभ्यासस्य ढ्लोपे [६.३.१११] इति दीर्घो दुर्लभ इत्यपास्तम्। दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च। अरियियादिष्वत्र तु स्थानिवत्त्वेनेयङ् भवत्येव तस्य स्थानिवत्त्वस्याभ्यासकार्यं प्रतिबन्धकत्वाभावात्॥ इयं चाङ्गसंबन्धिन्याङ्ग एवेति स्वरितो वा [८.२.६] इति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि क्रुमार्यै इत्यादौ यणुत्तरमाङ्क्तः॥ इयं चानित्या च्छ्वोः [६.४.१९] इति सतुग्निर्देशात्। अन्यथाङ्गत्वात्पूर्वं तुकः शादेशे तुको ऽप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तरः॥ ५५॥

नन्वेवं सेदुष इत्यादौ क्वसोरन्तरङ्गत्वादिटि ततः संप्रसारणे ऽपीटः श्रवणापत्तिरिति चेत्। अत्र केचित्।

अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः॥ ५६॥

न कृतो विशिष्ट ऊहो निश्चयः शास्त्रप्रवृत्तिविषयो यैरित्यर्थः। भाविनिमित्तविनाश इत्यध्याहारः। बहिरङ्गेणान्तरङ्गस्य निमित्तविनाशे पश्चात्संभाविते ऽन्तरङ्गं नेति यावत्॥ अत्र च ज्ञापकं समर्थानां प्रथमात् [४.१.८२] इति सूत्रे समर्थानामिति। तद्धि सूत्रितादिभ्यः कृतदीर्घेभ्यः प्रत्ययोत्पत्त्यर्थम्। अन्यथान्तरङ्गत्वाद्दीर्घे कृत एव प्रत्ययप्राप्त्या तद्व्यर्थता स्पष्टैव। तत्र हि भाविन्यादिवृद्ध्या सवर्णाच्त्वविनाशः स्पष्ट

एव ॥ न चात्रैकादेशप्रवृत्तिसमये वृद्धप्राप्त्यैकादेशे कृत आदेशे वृद्धेः प्राप्तावपि तन्निमित्तविनाशाभाव इति वाच्यम् । तद्वारैव तन्निमित्तविनाशसत्त्वेनाक्षतेः ॥ न च सौत्थितौ वहिरङ्गतया वृद्धेरसिद्धत्वान्न तन्निमित्तविनाश इति वाच्यम् । समर्थग्रहणेनैतद्विषये तस्या अप्रवृत्तेरपि ज्ञापनात् ॥ यत्तु समर्थग्रहणेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यत इति तन्न । असिद्धपरिभाषया समकालप्राप्तवहिरङ्गस्य पूर्वजातवहिरङ्गस्य चान्तरङ्गे कर्तव्ये ऽसिद्धत्वं बोध्यते न तु जाते ऽन्तरङ्गे तस्य तत्त्वं बोध्यते मानाभावात्फलाभावाच्चैवं च सुत्थितादावेकादेशस्य परिभाषासाध्यत्वाभावेन तदनित्यत्वज्ञापनासंभवात् ॥ अन्तरङ्गानपि विधीनित्यादेरप्यस्यामेवान्तर्भावः ॥ एतत्प्रवृत्तौ च निमित्तविनाशसम्भावनापि निमित्तम् । अत एव गोमद्दण्डीत्यादौ हल्ङ्यादिलोपो न । अन्यथा हल्ङ्यादिलोपकाले सामासिकलुको ऽप्राप्त्या तदुत्तरं चापहार्याभावादप्राप्त्या लोपस्यैवापत्तेः । अस्ति चात्रापि यदि लोपो न स्यात्तर्हि लुक् स्यादिति सम्भावना ॥ अल्लोपो ऽनः [६.४.१३४] इति सूत्रस्थतपरकरणं तु परिभाषानित्यत्वज्ञापनेन चरितार्थम् । तद्राज्ञ इत्यादौ लोपवारणाय । अन्यथा दीर्घाभावे लोपसम्भावनयैतत्परिभाषाबलाद्दीर्घाप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याहुः ॥

समर्थानामिति सूत्रे कैयटस्तु समर्थवचनेनेयं परिभाषा ज्ञाप्यते ऽकृतव्यूहाः पाणिनीया इति तेन पपुष इत्यादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतो ऽपीडागमो निवर्तत इति वदन् कृतो व्यूहो

विशिष्टस्तकौ निमित्तकारणविनाशे ऽपि कार्यस्थितिरूपी यैरित्यर्थमभिप्रैति । निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति यावत् । सू त्ययतादिञि वृद्धौ दीर्घनिवृत्तौ सावुत्थितिर्माभूदिति समर्थानामिति ॥ लोकन्यायसिद्धश्चायमर्थः । तथा हि लोके निमित्तं द्विविधं दृष्टम् । कार्यस्थितौ नियामकं तदनियामकं च । आद्यं यथा न्यायनये ऽपेक्षाबुद्धिस्तन्नाशे तद्द्वित्वनाशाभ्युपगमात् । वेदान्तनये प्रारब्धस्य विक्षेपस्थितिनियामकत्वं च प्रसिद्धमेव । द्वितीयं यथा दण्डादि तन्नाशे ऽपि घटनाशादर्शनात् । शास्त्रे लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था ॥ भाविनिमित्तविनाशे पूर्वमनुत्पत्तौ तु न कश्चिन्न्यायो नापि संप्रतिपन्नो दृष्टान्तः । समर्थानामित्यस्यापि लोकसिद्धार्थज्ञापनेन चारितार्थ्यसम्भवे लोकासिद्धापूर्वतादृशार्थज्ञापकत्वे मानाभाव इति तदाशय इति बोध्यम् ॥

परे तु सेदुष इत्यादौ पदावधिके ऽव्याख्याने सेद् वस् अस इति स्थित इट्संप्रसारणयोः प्राप्तयोः प्रतिपदविधित्वात्पूर्वं संप्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति तत्सिद्धिरिति समर्थानामिति सूत्रे कैयटे ऽसिद्धवत्सूत्रे च कैयटे स्पष्टमेतत् । यद्यपि प्रतिपदविधित्वमनवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे बीजं तथापि पूर्वप्रवृत्तौ सावकाशत्वे ऽपि नियामकं भवत्येवेति तदाशयः ॥ निरूपितं चैतद्वहुशः शब्देन्दुशेखरे ॥ समर्थानामिति सूत्रस्थसमर्थग्रहणं तु विष्णु इत्यादावकृतसन्धेः प्रत्ययदर्शनेन सर्वत्र तथाभ्रमवारणाय न्यायसिद्धार्थानुवाद एव ॥

ध्वनितं चेदं विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये। तत्र हि वैचमाणिरित्यन्त-रङ्गपरिभाषोदाहरणमुक्तम्। किञ्च विभज्यान्वाख्याने सु उत्थित अस् इ इति स्थिते वार्णादाङ्गं बलीय इति प्राप्तवृद्धि-वारणाय समर्थग्रहणमित्यत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम्॥ अत एवा-सिद्धवत्सूत्रे वसुसंप्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यं पपुष इत्यादौ वसोः संप्रसारणे कृत आतो लोपो यथा स्यादिति भाष्य उक्तम्। पदस्य विभज्यान्वाख्याने पूर्वोक्तकैयटरीत्या पूर्वं संप्र-सारण इटोऽप्राप्तावुस्निमित्तक एवातो लोप इति तदाशयः। अन्यथान्तरङ्गत्वादिटि तन्निमित्तक एवातो लोप इति तद-सङ्गतिः॥ अत एव चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेध इति वचनं वार्त्ति-ककृतारब्धं भाष्यकृता च न प्रत्याख्यातम्। प्रत्यङ्गमन्तरङ्गम् अस्यां परिभाषायां सत्यां तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव॥ अत एव च्छ्वोः [६.४.१९] इति सूत्रेऽवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्न कार्योऽन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोतीति भाष्य उक्तम्। एतत्सत्त्वे तु तुकोऽप्राप्त्या यत्नावश्यकत्वकथनमसङ्गतमिति स्पष्टमेव। न चैतदनित्यत्वज्ञापनार्थमेव तदिति तदाशयोऽवश्यमत्रेत्युक्त-स्वारस्यभङ्गापत्तेः॥ किञ्चानयैव प्रत्ययोत्तरपदयोश्च [७.२.९८] अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति [२.४.३६] इत्यनयोश्चारिता-र्थ्येन तज्ज्ञापकवशाल्लुग्ल्यपोरन्तरङ्गबाधकता भाष्योक्ता भ-ज्येत॥

किञ्चैषा भाष्ये न दृश्यते। तदुक्तमसिद्धवत्सूत्रे कैयटेन। निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति परिभाषाया भाष्यकृ-

तानाश्रयणादिति ॥ पदसंस्कारपक्षे हरिरित्यादौ विसर्गे कृते ततो गच्छतीत्यादिसंबन्धे हरिः गच्छतीत्याद्येव साधु। तद्विषये पदसंस्कारपक्षानाश्रयणं वेति दिक् ॥ ५६ ॥

अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान् ॥ ५७ ॥

तत्रापवादपदार्थमाह। येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति। प्राप्त इति भावे क्तः। येन नाप्राप्त इत्यस्य यत्कर्तृकावश्यकप्राप्तावित्यर्थो नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात्। एवं च विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधः। तद्प्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थ्यं ह्येतस्य बाधकत्वे बीजम् ॥ किञ्चानेन न्यायेन तत्प्रवृत्त्युत्तरमपि चारितार्थ्ये तद्बाधबोधनम्। अन्यथानवकाशत्वेनैव बाधे सिद्ध एतत्कथनस्यैव वैयर्थ्यापत्तेस्तक्रकौण्डिन्यन्यायप्रदर्शनस्यापि वैयर्थ्यापत्तेश्च। यथा प्रथमद्विर्वचनस्य तदुत्तरं सावकाशेनापि द्वितीयद्विर्वचनेन बाधः। यथा चादेरपि प्रवृत्त्या चरितार्थेनादेः परस्य [१.१.५४] इत्यनेनालो ऽन्त्यस्य [१.१.५२] इत्यस्य बाधः॥ तदुक्तं मिदचो ऽन्त्यात् [१.१.४७] इति सूत्रे भाष्ये सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति। अन्यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्र तक्रदानेन दधिदानस्य बाधो न स्यात्तद्दानोत्तरं तत्पूर्वं वा तद्दानस्य चारितार्थ्यसम्भवात्॥ अत एवायादयः [३.१.३१] इति सूत्रे गोपायिष्यतीत्यादावायादीन्बाधित्वा परत्वात्स्यादयः प्रा-

प्नुवन्तीत्याशङ्कानवकाशा आयादयः। गोपायतीत्यादावपि अण् स्यादिः प्राप्नोति। न च सति शप्यसति वा न विशेषः। अन्यदिदानीमिदमुच्यते नास्ति विशेष इति। यदुक्तमाया-दीनां स्यादिभिरव्याप्तो ऽवकाश इति स नास्त्यवकाश इति भाष्य उक्तम्॥ एवमत्र तत्प्रवृत्त्युत्तरं चारितार्थ्ये ऽपि तद-व्याप्तो ऽवकाशो नास्तीति सममेव॥ अत एव विषयभेदे ऽप्य-पवादत्वम्। अत एवाचि रादेशेन नुटो ऽप्यपवादत्वाद्बाधमा शङ्क्य न तिसृ [६.४.४] इति ज्ञापकेन समाहितं तज्ज्वलत्वे भाष्ये। तेन विषयभेदे ऽपवादत्वाभाव एव बोध्यत इति कश्चि-त्तन्न। विश्वतोर्लुका टिलोपमात्रस्य बाधनापत्तेः॥ यत्तु दयतेर्दिगि [७.४.९] इति सूत्रे द्वित्वोत्तरं दिग्यादेशस्य चारि-तार्थ्यं कैयटेनोक्तं तत्प्रौढ्या। ध्वनितं च तेनापि तस्य तथात्वं तदुत्तरग्रन्थेन॥ असंभव एव बाधकत्वं विरोधस्य तद्बीजत्वा-दिति वार्त्तिकमतं तु भाष्यकृता दूषितत्वान्न लक्ष्यसिद्ध्युपयोगि॥ तक्रकौण्डिन्यन्यायो ऽपि तदप्राप्तियोग्ये ऽचरितार्थविषयो विधेयविषय एव चेति तद्धितेष्वचामादेः [७.२.११७] धातोरे-काचः [३.१.२२] इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम्॥ क्वचित्तु सर्वे-ष्यानवकाशत्वादेव बाधकत्वं यथा ङेराम्नो याडादिबाधकत्वम्। न हि याडादिषु कृतेषु ङेराम् प्राप्नोति निर्दिश्यमानस्य व्यव-धानात्। तत्र स्वस्य पूर्वप्रवृत्तिरित्येव तेषां बाधः। तत्र बाधके प्रवृत्ते यद्युत्सर्गप्राप्तिर्भवति तदा भवत्येव यथा तत्रैव याडादयः। अप्राप्तौ तु न यथा पचेयुरित्यादौ दीर्घबाधके

निरवकाश इत्यादिशि दीर्घाभावः ॥ ५७ ॥

तदेतत्पठ्यते ।

क्वचिदपवादविषये ऽप्युत्सर्गो ऽभिनिविशत इति ॥ ५८ ॥

अपवादशब्दोऽत्र बाधकपरः॥ तदुक्तं गुणो यङ्लुकोः [७.४.८२] इत्यत्र भाष्ये । अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्ते । अजोगणत् । अत्र गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिः शेषं न बाधते । न गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिःशेषं बाधते । किं तर्हि । अनवकाशत्वादिति ग्रन्थेन । गण्रूपाभ्यासान्त्यणस्येत्वमित्यर्थे हलादिःशेषेण तन्निवृत्तौ तदनवकाशमीत्वे तु कृते न तस्य प्राप्तिरन्त्यहलो ऽभावात् । अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावेन च साधितम् । तस्मिंश्च सति लोपे कृते सामर्थ्याच्छिष्टस्यान्त्यस्येत्वमिति न दोषः । न च येननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वमप्यस्य सुवचं तस्य चरितार्थविषयताया उक्तत्वात् ॥ इको झल् [१.२.९] इत्यत्र भाष्ये ऽपि ध्वनितमेतत् । तत्र ह्रस्वाज्झन [६.४.१६] इति दीर्घेण गुणोत्तरं फलाभावेनानवकाशत्वाद्गुणे बाधिते दीर्घोत्तरं गुणः स्याद्दीर्घविधानं तु मिनोतेर्दीर्घे कृते सनि मीमा [७.४.५४] इत्यत्र मीग्रहणेन ग्रहणे ऽर्थवत्तत्र पश्चात्प्राप्तगुणबाधनार्थमिको झलिति कित्त्वमित्युक्तम् । अन्यथापवादत्वेन बाधे तद्विषय उत्सर्गाप्रवृत्तेर्भाष्यस्य सूत्रस्य चासंगतिरिति स्पष्टमेव ॥ यत्तु काञ्चनीत्यादावपवादमयड्विषये ऽप्यण्भवति क्वचिदपवादविषये ऽपीति न्याया-

दिति तन्न। अण् कर्मणि च [३.३.१२] इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्र ह्यणः पुनर्वचनमपवादविषये ऽनिवृत्त्यर्थं गोदायो व्रजतीत्याद्युक्तम्। काञ्चनीत्यादौ काञ्चनेन निर्मितेत्यर्थे शैषिको ऽण् बोध्यः॥ अत्रेदं बोध्यम्। येन नाप्राप्तेत्यत्र येनेत्यस्य यदि स्वेतरेणेत्यर्थस्तदा स्वविषये स्वेतरद्यद्यत्प्राप्नोति तद्बाध्यं विध्यन्तराप्राप्तविषयाभावात्। इयमेव बाध्यसामान्यचिन्तेति व्यवह्रियते। अनवकाशत्वेन बाधे ऽप्येषा वक्तुं शक्या यद्युदाहरणमस्ति विनिगमनाविरहात्॥ यदि तु येनेत्यस्य लक्षणेनेत्यर्थः कार्येणेत्यर्थो वा तदा बाध्यविशेषचिन्ता। अनवकाशत्वेन बाधे ऽप्येतद्बाधेन सार्थक्यमुत तद्बाधेनेत्येवं विशेषचिन्ता संभवति यद्युदाहरणमिति॥ ५८॥

तत्र कार्येणेत्यर्थे पररूपत्वावच्छिन्ने कार्य आरभ्यमाणाया वृद्धेस्तद्बाधकत्वे निर्णीते किंशास्त्रविहितस्येत्येवं तद्विशेषचिन्तायामाह।

पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्॥५९॥

अवश्यं स्वपरस्मिन्बाधनीये प्रथमोपस्थितानन्तरबाधेन चारितार्थ्ये पश्चादुपस्थितस्य ततः परस्य बाधे मानाभाव आकाङ्क्षाया निवृत्तेर्विप्रतिषेधशास्त्रबाधे मानाभावाच्चेत्येतस्य बीजम्॥ ५९॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्त [४.१.५५] इत्यस्यौष्ठाद्यंशे ङीष्निषेधत्वावच्छिन्नबाधकत्वे निर्णीते किंविहितस्येत्याकाङ्क्षायामाह।

मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् ॥६०॥

तेनौष्ठादिषु पञ्चस्वसंयोगोपधादिति प्रतिषेध एव बाध्यते न तु सहनञ्विद्यमानलक्षण इति नासिकोदर [४.१.५५] इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ पूर्वोपस्थितबाधेन नैराकाङ्क्ष्यमस्या बीजम् ६० ॥

ननु वा च्छन्दसि [३.४.८८] इत्यनेन सेर्ह्यपिच्च [३.४.८७] इत्यनन्तरस्यापित्त्वस्येव हेरपि विकल्पः स्यात्। तथा नेटि [७.२.४] इति निषेधोऽनन्तरहलन्तलक्षणाया इव सिचिवृद्धि-मृजिवृद्ध्योरपि स्यात्। अतउक्तन्यायमूलकमेवाह।

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥६१॥

अतएव संख्याव्ययादेः [४.१.२६] इति ङीब्ग्रहणं चरितार्थम्। तद्ध्यनन्तरस्य ङीपो विध्यभावाय। न तिसृचतसृ [६.४.४] इति सूत्रे दीर्घग्रहणञ्च चरितार्थम्। तद्ध्यनन्तरस्यानु-दात्तोपदेश [६.४.३७] इत्यस्यैव निषेधाभावाय ॥ मध्येऽपवाद-न्यायापेक्षयानन्तरस्येति न्यायः प्रबल इत्यष्टाभ्यः [७.१.२१] इति सूत्रे कैयटः ॥ प्रत्यासत्तिमूलकोऽयम्। लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेत्यपि पक्षान्तरम्। तत्र तत्र क्वचित्स्वरितत्वप्रतिज्ञासाम-र्थ्येन वा बाध्यतेऽयं न्यायः। यथा टिड्ढ [४.१.१५] इति सूत्रेण डापा व्यवहितस्यापि ङीपो विधिः। न षट् [४.१.१०] इत्यादिना द्वयोरपि टाब्ङीपोः प्रतिषेधः ॥ इयञ्च शि सर्वनाम-स्थानम् [१.१.४२] इत्यादौ भाष्ये स्पष्टेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६१ ॥

ननु दधतीत्यादावन्तरङ्गत्वादन्तादेशे ऽल्विधौ स्थानिवत्त्वाभावाददादेशो न स्यादिति तद्वैयर्थ्यापत्तिरत आह ।

पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥ ६२ ॥

लक्षणैकचक्षुष्को ह्यपवादविषयं पर्यालोच्य तद्विषयत्वाभावनिश्चय उत्सर्गेण तत्तल्लक्ष्यं संस्करोति । अन्यथा विकल्पापत्तिरित्यर्थः । अभिनिविशन्त इत्यस्य बुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः । अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थः [प० ६५] इति न्यायस्य तु नात्र प्राप्तिरन्तादेशाप्राप्तिविषये चारितार्थ्याभावात् ॥ ६२ ॥

लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तच्छास्त्रपर्यालोचनं विनाप्यपवादविषयं परित्यज्योत्सर्गेण लक्ष्यं संस्करोति तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग एव धर्मोत्पत्तेः । तदाह ।

प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते ॥६३॥

तत इत्यस्यापवादशास्त्रपर्यालोचनात्प्रागपीत्यर्थः । प्रकल्प्येत्यस्य परित्यज्येत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अतएव प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्य इदं द्वयमप्युक्त्वा न वा कदाचित्तावदुत्सर्गो भवत्यपवादं तावत्प्रतीक्षत इत्यर्थकमुक्तम् ॥ एतन्मूलकमेव नवीनाः पठन्ति ।

उपसंजनिष्यमाणनिमित्तो ऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति ॥ ६४ ॥

यत्त्वभ्यस्तसंज्ञासूत्रे कैयटेन प्रकल्प्य वेति प्रतीकमुपादाय यथा न संप्रसारणे [६.१,३७] इति परस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं

पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेध इत्युक्तं तत्तु तत उत्सर्ग इत्याद्यच्चरार्थाननुगुणम्॥ यत्त्वपवादवाक्यार्थं विना नोत्सर्गवाक्यार्थ इति तदर्थं इति तन्न। अभिनिविशन्ते ऽपवादविषयमित्यादिपदस्वारस्यभङ्गापत्तेः। पदजन्यपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधाभावे कारणाभावाच्च॥ यत्र त्वपवादो निषिद्धस्तत्रापवादविषये ऽप्युत्सर्गः प्रवर्त्तत एव यथा वृक्षावित्यत्र नादिचि [६.१.१०४] इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधादप्रवर्तमानस्य वृद्धिबाधकत्वाभावाद्वृद्धिः प्रवर्तते। अतएव तौ सत् [३.२.१२७] इत्यादि संगच्छते। अतएव निर्देशाद्भ्रष्टावसरन्यायस्यात्र शास्त्रे नाश्रयणम्। ध्वनितं चेदमिको गुण [१.१.३] इति सूत्रे भाष्य इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम्॥ अत्र देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्योन्मज्जनं नेति न्यायस्य विषय एव नास्ति। हते देवदत्त उन्मज्जनं न। देवदत्तहननोद्यतस्य तु हनने भवत्येवोन्मज्जनम्। प्रकृते ऽपि न पूर्वसवर्णदीर्घेण वृद्धेर्हननं किन्तु हननोद्यमसजातीयं प्रसक्तिमात्रं प्रसक्तस्यैव निषेधात्॥ प्रतिपदोक्तत्वमपि निरवकाशत्वे सत्येव बाधप्रयोजकम्। स्पष्टं चेदं शेषाद्विभाषा [५.४.१५४] इति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि शेषग्रहणमनर्थकं ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्तीत्याशङ्क्यानवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति समासान्ताश्च कबभावे सावकाशा इत्युक्तम्। क्वचिदनवकाशत्वाभावे ऽपि परनित्यादिसमवधाने शीघ्रोपस्थितिकत्वेन पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकं बलवत्त्वं प्रतिपदविधित्वेनापि। परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरो-

धिसन्निपाते तेषां मिथःप्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति प्रत्ययोत्तरपदयोश्च [७.२.९८] इति सूत्रे कैयटेन पाठात्। अत एव रमे इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमेत्व आकारप्रश्लेषाड्ङल्ङ्यादिलोपो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्यै ङ्क्रसात् [६.१.६९] इति लोपेन समाहितम् ॥ ६४ ॥

नन्वयजे इन्द्रमित्यादावन्तरङ्गस्यापि गुणस्यापवादेन सवर्णदीर्घेण बाधः स्यादत आह।

अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते ॥ ६५ ॥

निरवकाशत्वरूपस्य बाधकत्वबीजस्याभावात्। एवं च प्रकृते ऽन्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घः समानाश्रये चरितार्थो यण्गुणयोरपवादो ऽपि बाध्यते। पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वविषय इदम्॥ यत्त्वागमादेशयोर्न बाध्यबाधकभावो भिन्नफलत्वादत एव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेत्यादौ कम्बलेन न दधिदानबाध इति च्छ्वोः [६.४.१९] इति सूत्रे कैयटस्तन्न। अपवादो नुग्दीर्घत्वस्येति दीर्घो ऽकितः [७.४.८३] इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् ॥ ६५ ॥

नन्वजीगणदित्यादौ गणेरीत्वं निरवकाशत्वाद्धलादिःशेषं बाधेत तत्राह।

अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति ॥ ६६ ॥

दीर्घो ऽकितः [७.४.८३] इत्यकिद्ग्रहणमस्या ज्ञापकम्।

अन्यथा यंयस्यत इत्यत्र नुकि कृते ऽजन्तत्वाद्दीर्घप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ इयं परान्तरङ्गादिबाधकानामप्यबाधकत्वबोधिका। तेनाचीकरत् मीमांसत इत्यादि सिद्धम्। आद्ये सन्वद्भावस्य परत्वाद्दीर्घेण बाधः प्राप्नोति। अन्त्ये मान्बध [३.१.६] इति दीर्घेणान्तरङ्गत्वादित्त्वस्य बाधः प्राप्तः ॥ यत्तु यत्रैकैकप्रवृत्त्युत्तरमपि सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्रैवेदमित्यत एक [६.४.१२०] इति सूत्रे कैयटस्तन्न। नुकि कृते दीर्घप्राप्त्या धर्मिग्राहकमानविरोधान्मान्बधादीनां दीर्घे कृत इत्त्वाप्राप्त्या गुणो यङ्लुकोः [७.४.८२] इति सूत्रस्थभाष्योक्ततदुदाहरणासङ्गतेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६६ ॥

ननु तच्छीलादितृन्विषये ण्वुलपि स्यात्। न च तृन्नपवादो ऽसरूपापवादस्य विकल्पेन बाधकत्वात्। अत आह।

ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ६७ ॥

ण्वुलि सिद्धे निन्दहिंसादिसूत्रेकाज्भ्यो वुञ्विधानमत्र ज्ञापकं तत्र ण्वुल्वुञोः स्वरे विशेषाभावात् ॥ ताच्छीलिकेष्विति विषयसप्तमी। तेन ताच्छीलिकैरताच्छीलिकैश्च वासरूपविधिर्नेति बोध्यम्। नन्वेवं कम्रा कमनेत्याद्यसिद्धिर्नमिकम्पि [३.२.१६७] इति रेणानुदात्तेतश्च हलादेः [३.२.१४८] इति युचो बाधादिति चेत्। न। सूददीपदीक्षश्च [३.२.१५३] इत्यनेन दीपेर्युज्निषेधेनोक्तार्थस्यानित्यत्वात् ॥ ६७॥

नन्वेवं हसितं छात्रस्य हसनमित्यादौ घञिच्छति भोक्तुमि-

त्यत्र लिङ्लोटावीषत्पानः सोमो भवतेत्यत्र खल् प्राप्नोतीत्यत आह ।

क्त्वल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥६८॥

इदं च वासरूपविधेरनित्यत्वात्सिद्धम् । तदनित्यत्वे ज्ञापकं चार्हे कृत्यतृचश्च [३.३.१६९] इति । तत्र हि चकारसमुच्चितलिङा कृत्यतृचोर्बाधा मा भूदिति कृत्यतृज्ग्रहणं क्रियत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ६८ ॥

ननु श्वः पक्तेत्यत्र वासरूपविधिना लृडपि प्राप्नोति कृत आदेशे वैरूप्यादत आह ।

लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ६९ ॥

आदेशकृतवैरूप्यवत्सु लकारेषु स नास्तीत्यर्थः ॥ अत्र च हशश्वतोर्लङ्च [३.२.११६] इति लङ्विधानं ज्ञापकम् । अन्यथा परोक्षे लिट् [३.२.११५] इति लिटा लङः समावेशो ऽसारूप्यात्सिद्ध इति किं लङ्विधानेन शवादिभिस्तिङां समावेशार्थं शतविधायके विभाषाग्रहणानुवृत्तिर्लिटः कानज्वा [३.२.१०६] इति वाग्रहणं च कृतम् । तज्ज्ञापयति वासरूपसूत्रे ऽपवाद आदेशत्वानाक्रान्तः प्रत्यय एव गृह्यत इति कैयटादौ ध्वनितम् । तत्फलं तु सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः क्वसुरेव न तु पक्षे तिङ इति बोध्यम् ॥ ६९ ॥

ननु ङमो ह्रस्वात् [८.३.३२] इत्यादौ ङमः परस्याचो ऽचि परतो ङम इति वेति सन्देहः स्यादत आह ।

उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥ ७० ॥

अचीति सप्तमीनिर्देशस्य मय उञः [८.३.३३] इत्युत्तरत्र चारितार्थ्यात्पञ्चमीनिर्देशो ऽनवकाश इति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इत्यस्यैव प्रवृत्तिः। यत्र तु ङः सि धुट् [८.३.-२९] इत्यादावुभयोरप्यचारितार्थ्यं तत्र तस्मिन् [१.१.६६] इति सूत्रापेक्षया तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इत्यस्य परत्वात्तेनैव व्यवस्था। एवमुभयोश्चारितार्थ्ये ऽपि यथामि सर्व-नाम्नः [७.१.५२] इत्यादौ। तत्रामीति सप्तमी त्रेस्त्रयः [७.-१.५३] इत्यादौ। तत्रामीति सप्तमी त्रेस्त्रयः [७.१.५३] इत्यत्र चरितार्था। आदिति पञ्चम्याज्जसेरसुक् [७.१.५०] इत्यत्र चरितार्थेति स्पष्टं तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये कैयटे च ॥ ७० ॥

नन्वतः कृकमि [८.३.४६] इति सत्वमयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात्कुम्भशब्दस्यैवोपादानादत आह।

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ॥ ७१ ॥

सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा प्रातिपदिकबोधकशब्दग्रहणे सति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापि तेन ग्रहणं बोध्यम्। अपिना केवलस्यापीत्यर्थः॥ अस्याश्च ज्ञापकं समानाधिकरणाधिकारस्थे कुमार श्रमणादिभिः [२.१.७०] इति सूत्रे स्त्रीलिङ्ग-श्रमणादिशब्दपाठः। स्त्रीप्रत्ययविशिष्टश्रमणादिभिश्च कुमारी-शब्दस्यैव सामानाधिकरण्यं न तु कुमारशब्दस्येति तदेतज्-ज्ञापकम्॥ इयं च ङिषत्परयोः [२.२.३८] इत्याद्युप पदविधा

समासान्तविधौ महदात्वे ङिन्नित्स्वरे राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोर्बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि [६.२.१७५] इत्यादौ समाससङ्घातग्रहणेषु च न प्रवर्तत इति ङ्याप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। विभक्तिनिमित्तकार्ये च नेत्यपि तत्रैव॥ तत्र समासान्तविधाववयवग्रहण एव न समाससङ्घातग्रहणे तु प्रवर्तत एव स्वरविधाविव समाससङ्घातग्रहणे तत्र दोषोक्तेः॥ बहुव्रीहेरूधसः [४.१.२५] इति सूत्रभाष्याच्च॥ एतावत्स्वेवानित्यत्वादप्रवृत्तिर्दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेः॥ नन्वेवं बहुव्रीहेरूधसो ङीष [४.१.२५] सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः। तत्र हि कुण्डोध्नीत्यत्र नद्यृतश्च [५.४.१५३] इति कवापादितो नद्यन्तबहुव्रीहेरित्यर्थात्। नद्यन्तस्य बहुव्रीहित्वाभावात्तदसङ्गतिः। नद्यन्तानां यः समास इत्यर्थेन च परिहृतम्। नद्यन्तप्रकृतिकसुब्लोत्तरपदकः समास इतीति चेत्। न। अनया परिभाषया स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्रहिते दृष्टानां प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां विशिष्टे ऽपि पर्याप्तत्वमतिदिश्यत इत्याशयात्॥ ७१॥

नन्वेवं यूनः पश्येत्यत्रेव युवतीः पश्येत्यत्रापि श्वयुव [६.४.१३३] इति संप्रसारणं स्यादत आह।

विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्॥ ७२॥

स्पष्टा चेयं युवोरनाकौ [७.१.१] इत्यत्र भाष्ये। घटघटी ग्रहणेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात्तन्मूलैवेत्यन्ये॥ ७२॥

ननु तस्यापत्यम् [४.१.९२] इत्येकवचननपुंसकाभ्यां निर्देशाद्गार्ग्यौ गार्ग्याविल्याद्ययुक्तमत आह।

सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् ॥ ७३ ॥

अव्ययं नपुंसकम् [२.२.२] इति नपुंसकग्रहणमस्या ज्ञापकम्। नित्यनपुंसकत्वार्थं तु न तदित्यन्यत्र निरूपितम् ॥ धान्यपलालन्यायेन नान्तरयिकतया तयोरुपादानमिति तस्यापत्यमित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ अत एवाकडारसूत्र एकेति चरितार्थमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ७३ ॥

ननु भृशादिभ्यो भुव्यच्वेः [३.१.१२] इत्यादौ विधीयमानः क्यङ् दिवा भृशा भवन्तीत्यत्रापि स्यादत आह।

नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः ॥७४॥

नञ्युक्तमिवयुक्तं च यत्किंचिद्दृश्यते तत्र तस्माद्भिन्ने तत्सदृशेऽधिकरणे द्रव्ये कार्यं विज्ञायते हि यतस्तथार्थगतिरस्ति। न ह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवति। अतश्च्व्यन्तभिन्ने च्व्यन्तसदृशेऽभूततद्भावविषये क्यङिति नोक्तदोषः॥ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् [६.३.१३२] इत्यादौ विभक्तिग्रहणादेतन्न्यायसिद्धार्थानुवाद एव। एतेन विभक्तावित्याद्यस्यानित्यत्वे ज्ञापकमिति वदन्तः परास्ताः अनित्यत्वे भाष्यसंमतफलाभावात्। अत एवाकर्तरि च [३.३.१९] इति सूत्रे कारकग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति बोध्यम्॥ सदृशं चेयं

भृशादिभ्यः [३.१.१२] इति सूत्रे भाष्ये ॥ अत्रान्यसदृशेत्युक्त्या सादृश्यस्य भेदाघटितत्वं सूचयति। निरूपितं चैतन्मञ्जूषायाम् ॥ ७४ ॥

ननु व्याघ्री कच्छपीत्यादौ सुबन्तेन समासात्ततोऽप्यन्तरङ्गत्वाट्टाप्यदन्तत्वाभावाज्जातिलक्षणो ङीष् न स्यादत आह।

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः ॥ ७५ ॥

उपपदम् [२.२.१९] इति सूत्रेऽतिङ्ग्रहणेन कुगति [२.२.१८] इत्यत्र तदपकर्षणेनातिङन्तश्च समास इत्यर्थात्तयोः सूत्रयोः सुपेत्यस्य निवृत्त्यैकदेशानुमत्या कारकांशे च सिद्धेयं तेनाश्वक्रीतीति सिद्धा। अन्यथा पूर्वं टाप्यदन्तत्वाभावात्क्रीतात्करणपूर्वात् [४.१.५०] इति ङीष् न स्यात् ॥ अस्या अनित्यत्वात्क्वचित्सुबुत्पत्त्यनन्तरमपि समासो यथा सा हि तस्य धनक्रीतेति। अन्ये त्वनित्यत्वे न मानं तत्राजादित्वाट्टाबित्याहुः ॥ अत एव कुम्भकार इत्यादौ षष्ठीसमासोऽपि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव। षष्ठीसमासाभावे चोपपदसमासकृत एकार्थीभावः इति न तत्र वाक्यमित्युपपदम् [२.२.१९] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकम्। अथवा विभाषा षष्ठीसमासो यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमास इति तत्प्रत्याख्यानं च। यद्यप्युपपदसमासस्यान्तरङ्गत्वाभिप्रायकं न वा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमास

इति वार्त्तिककृतोक्तं तथापि तदुभयप्रत्याख्यानपरमथवेत्यादि भाष्यं परिभाषायां सामान्यतः कारकोपादानेन कारकविभक्त्यन्तेन कृद्भिः समासमात्रस्य सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव लाभात्॥ एतेनैषा कारकतद्विशेषयोरुपादान एवेति परास्तम्। अस्या विध्येकवाक्यत्वाभावेन विप्रतिषेधादिशास्त्रवत्कार्यव्यवस्थापकत्वेनोपादान एवेत्यर्थालाभाच्च॥ ७५॥

ननूगिदचाम् [७.१.७०] इत्यत्र धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियमेनाधातोरेव नुमि सिद्धे ऽधातुग्रहणं व्यर्थमत आह॥

सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः॥ ७६॥

तत्तद्वचनसामर्थ्यन्यायसिद्धेयम्। तत्सामर्थ्यादधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थेन गोमत्यतेः क्विपि गोमानित्यादौ नुम्सिद्धिः। नामि [६.४.३] इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टा॥ ७६॥

बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि॥ ७७॥

अपिनातद्गुणसंविज्ञानम्॥ तेषां गुणानामवयवपदार्थानां संविज्ञानं विशेषणान्वयित्वमिति तदर्थः॥ यत्र समवायसंबन्धेन संबन्ध्यन्यपदार्थस्तत्र प्रायस्तद्गुणसंविज्ञानम्। अन्यत्र प्रायो ऽन्यत्॥ लम्बकर्णचित्रगू उदाहरणे। सर्वादीनि [१.१.२७] जक्षित्यादयः [६.१.६] इति चोदाहरणे॥ सर्वनामसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा॥ ७७॥

ननु वदः सुपि क्यप्च [३.१.१०६] इति चेनानुकृष्टस्य यतो भुवो भावे [३.१.१०७] इत्यत्राप्यनुवृत्तिः स्यादत आह ॥

चानुकृष्टं नोत्तरत्र ॥ ७८ ॥

णमुल्यनुवर्तमानेऽव्यये ऽयथाभिप्रेता [३.४.५९] इति सूत्रे पुनर्णमुल्ग्रहणमस्या ज्ञापकम्। अन्यथा क्त्वा चेति वदेत्। तद्ध्युत्तरत्रोभयोः सम्बन्धार्थम्। उदाहरणानि स्फुटानि ॥ इदमनित्यम्। अत एव तृतीया च होः [२.३.३] इत्यत्र चानुकृष्टाया अपि द्वितीयाया अन्तरान्तरेण [२.३.४] इत्यत्र सम्बन्धः॥ लुटि च क्लृपः [१.३.९३] इति सूत्रस्थेनानुवृत्त्यर्थसकलचकारप्रत्याख्यानेन विरुद्धेयम्। व्याख्यानादेवानुवृत्तिनिवृत्त्योर्निर्वाह इति तदाशयः॥ कुलिजाल्लुक्खौ च [५.१.५५] इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा च। तत्र हि द्विगोः ष्ठंश्च [५.१.५४] इति सूत्रात् ष्ठनस्तत्र चेनाप्यनुकृष्टस्य खोऽन्यतरस्यामित्यस्य चानुवृत्तिं स्वीकृत्य लुक्खौ चेति भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥ ७८ ॥

नन्वनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोतीत्यत आह।

स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ७९ ॥

स्वरोद्देश्यके विधावित्यर्थः॥ नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु [६.२.१४२] इति सूत्रे पृथिव्यादिपर्युदासो ऽस्या ज्ञापकः। अन्यथा पृथिव्यादीनामनुदात्तादित्वाभावादप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव॥ धर्मिग्राहकमानादेव च

स्वरोद्देश्यकविषयमिदम्। अत एव शतुरनुमो नद्यजादी [६.१.१७३] अचः कर्तृयकि [६.१.१९५] इत्यादावजादी अच इत्यादि चारितार्थ्यम्। अत एव राजवतीत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वादन्वतीशब्दत्वादन्तोऽवत्याः [६.१.२२०] इति स्वरो नोदस्थितानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्याम् [६.१.१७६] इति मतुबुदात्तत्वं नेत्याकरः॥ स्पष्टं चेदं समासस्य [६.१.२२३] इति सूत्रे भाष्ये॥ उच्चैरुदात्तः [१.२.२९] इति सूत्रे कैयटस्त्वियमनावश्यकी समभिव्याहृताजुपरागेण हलो ऽप्युदात्तादिवदवभासात्तदुपपत्तेरित्याह। तत्र भाष्ये ऽपि ध्वनितमेतत्॥ ७९॥

नन्वेवमपि राजदृषदित्यादौ समासस्य [६.१.२२३] इत्यन्तोदात्तत्वं षकाराकारस्य न स्यादत आह।

हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्॥ ८०॥

अस्याश्च यतो ऽनावः [६.१.२१३] इति सूत्रे नौप्रतिषेधो ज्ञापकः। नाव्यमित्यत्रादिर्नकारो न स्वरयोग्यो यश्चाकारस्तद्योग्यो नासावादिरिति स प्रतिषेधो ऽनर्थकः॥ न चादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाज्रूपी ऽस्त्विति वाच्यम्। तथा सति निमित्तभूतद्व्यच्त्वस्य विनाशादुपजीव्यविरोधेनाद्युदात्तत्वाप्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः॥ स्पष्टा चेयं समासस्य [६.१.२२३] इति सूत्रे भाष्ये॥ ८०॥

ननु पूरणगुण [२.२.११] इति निषेधस्त्व्यत्यपि स्यात्। दिव औत् [७.१.८४] इत्यौत्त्वं दिवः क्विप्यपि स्यात्। तथा

यतो ऽनावः [६.१.२१३] इति स्वरो ण्यत्यपि स्यात्। ऋदृशो ऽङि गुणः [७.४.१६] इति चङ्यपि स्यात्। अत आह।

निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ॥ ८१ ॥

तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ॥ ८२ ॥

वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ [४.२.९] इति सूत्रे ड्यतोर्डित्त्वमनयोर्ज्ञापकम्। तद्धि ययतोश्चातदर्थे [६.२.१५६] इत्यत्र तयोरग्रहणार्थम्। नञः परस्य ययदन्तस्योत्तरपदस्यान्त उदात्त इति तदर्थः। एवं चावामदेव्ये ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति॥ तन्मात्रानुबन्धकग्रहणे स चान्यश्चानुबन्धो यस्य तद्ग्रहणं नेत्यन्त्यार्थः॥ एते च प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणे दिव औत् [७.१.८४] इत्यादौ संचारित्वात्। वर्णग्रहणे चानयोरप्रवृत्तिरितिस्पष्टमोङ्आपः [७.१.१८] इत्यत्र भाष्ये॥ येनानुबन्धेन सानुबन्धकत्वं ह्यनुबन्धकत्वादि वा तदनुच्चारण एवैषा धर्मिग्राहकमानात्। तेनजश्शसोः [७.१.२०] इत्यत्र नैषेति निरनुबन्धकत्वात्तद्धितशस एवात्र ग्रहणं स्यादिति न शङ्क्यम्। एवमन्यान्यतरानुबन्धोच्चारण एव। तेन वनो र च [४.१.७] इत्यादौ ड्वनिप्क्वनिपोर्ग्रहणसिद्धिः॥ एकानुबन्धकग्रहणे संभवतीति त्वर्था न भाष्यादिसंमत इत्यन्यत्र विस्तरः॥ ८२॥

ननु कुटीर इत्यादौ स्वार्थिकत्वात्स्वार्थिकानां प्रकृतितोलिङ्गवचनानुवृत्तेर्न्यायप्राप्तत्वात्पुंस्त्वानुपपत्तिरप्कल्पमित्यत्र नपुंसकत्वैकवचनयोरनुपपत्तिश्चेत्यत आह।

क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते ॥ ८३ ॥

णचः स्त्रियाम् [५.४.१४] इति सूत्रे स्त्रियामित्युक्तिरस्या ज्ञापिका। अन्यथा कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् [३.३.४३] इति स्त्रियामेव विधानात्किं तेन॥ स्पष्टा चेयं बहुज्विधायके भाष्ये ॥ ८३ ॥

ननु सुपथी नगरीति युवोरनाकौ [७.१.१] इति सूत्रभाष्योदाहृत इनः स्त्रियाम् [५.४.१५२] इति कप्स्यादत आह।

समासान्तविधिरनित्यः ॥ ८४ ॥

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे [६.२.१९३] इत्यन्तोदात्तत्वायांश्वादिषु राजन्शब्दपाठोऽस्या ज्ञापकः। अन्यथा टचैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे किं तेन॥ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु [६.२.१९७] इति स्वरविधायके भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ८४ ॥

ननु शतानीत्यादौ नुमि कृते षट्संज्ञा प्राप्नोति ततश्च लुक् स्यात्तथोपादास्तेत्यत्रात्त्वे कृते स्थाघ्वोरिच्च [१.२.१७] इतीत्त्वं प्राप्नोत्यत आह।

संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥ ८५ ॥

संनिपातो द्वयोः संबन्धस्तन्निमित्तो विधिस्तं संनिपातं यो विहन्ति तस्यानिमित्तम्॥ उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति न्यायमूलैषा॥ अत एवात्र संनिपातशब्देन न पूर्वपरयोः

संबन्ध एव किंतु विशेष्यविशेषणसंनिपातो ऽपि गृह्यते। अत एव ग्रामणि कुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वे ऽपि पिति कृति [६.१.७१] इति तुग्न प्रातिपदिकाजन्तत्वसंनिपातेन जातस्य ह्रस्वस्य तद्विघातकत्वात्। तुक्यजन्तत्वविघातः स्पष्ट एव॥ न चार्थाश्रयत्वेन ह्रस्वस्य बहिरङ्गतयासिद्धः [६.१.८६] इत्येतद्बलात्कृति तुग्ग्रहणाच्च तुग्विधौ बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः॥ सर्वविधसंनिपातग्रहणादेव वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादित्येतत्परिभाषादोषनिरूपणावसरे वार्त्तिककृतोक्तम्। न हि प्रत्ययः पूर्वपरसंनिपातनिमित्तकः स एव च संनिपातशब्देन गृह्यत इति मत्वा न प्रत्ययः संनिपातनिमित्तक इति शङ्कायां तदभ्युपेत्यैवाङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यादित्येकदेशिनोक्तमिति न तद्भाष्यविरोधः। किंचैवं शैवो गार्ग्यो वैनतेय इत्यादावप्यङ्गसंज्ञाया लोपनिमित्तत्वानापत्त्या वर्णाश्रय इत्यस्य वैयर्थ्यम्॥ ग्रामणिकुलं ग्रामणिपुत्र इत्यादावुत्तरपदनिमित्तके ह्रस्वत्वे यथाकथंचिद्बहिरङ्गपरिभाषयापि वारणं संभवतीति ह्रस्वे जन्तः [१.१.३९] इत्यत्र ह्रस्वस्य पिति [६.१.७१] इति सूत्रे चैकदेशिना तया परिभाषया तुग्वारितो भाष्ये। अत एव परिभाषाफलत्वेनेदमुक्तं ह्रस्वे जन्त इति सूत्रे वार्त्तिककृतेति केचित्॥ संनिपातलक्षणविधित्वमस्या लिङ्गम्॥ स्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनिमित्तभूतो यः संनिपातस्तद्विघातकस्य स्वातिरिक्तशास्त्रस्य स्वयमनिमित्तमिति फलति॥

नन्वेवं रामायेत्यादौ सुपि च [७.३.१०२] इति दीर्घानापत्तिः। अदन्ताङ्गङेसंनिपातेन जातस्य यादेशस्य तद्विघातकत्वात्॥ न च यञादित्वसापेक्षदीर्घस्य बहिरङ्गतयासिद्धत्वान्नात्र संनिपातविघात इति वाच्यम्। आरोपितासिद्धत्वेऽपि वस्तुतस्तद्विघातस्य जायमानत्वेनैतत्प्रवृत्तेः। किंचान्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्यासिद्धत्वेऽपि तत्र कृते तस्यासिद्धत्वे मानाभावः। किंचातिदेशिकसंनिपातविघाताभावमादायैतदप्रवृत्तौ गौरीत्यादौ संबुद्धिलोपेऽपि स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्तसंनिपातविघाताभावात्तत्रैतस्यातिव्याप्तिपरह्रस्वो जन्तः [१.१.३९] इतिसूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः। संनिपातस्याशास्त्रीयत्वान्नात्रस्थानिवत्त्वमिति चेत्तर्ह्यत्रासिद्धत्वमपि कथमिति विभावयाशास्त्रीयेऽसिद्धत्वाप्रवृत्तेरीदूदेत् [१.१.११] इति सूत्रे कयटेन स्पष्टमुक्तत्वात्। एवं च पूर्वत्रासिद्धीयेऽपि कार्य्ये एतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्भवत्येवेति चेत्। न। कष्टाय [३.१.१४] इति निर्देशेनैतस्या अनित्यत्वात्॥

ययोः संनिपातस्य विघातकं शास्त्रं तयोः संनिपातनिमित्तकविधावुपादानमपेक्षितमिति तु नाग्रहः। अत एव दाक्षिरित्यत्राकारान्तप्रकृतीञ्संनिपातनिमित्ताङ्गसंज्ञानया परिभाषयाल्लोपस्य निमित्तं न स्यादित्याशङ्कानित्यत्वेन समाहितं ह्रस्वो-जन्तः [१.१.३९] इति सूत्रे भाष्ये। न ह्यङ्गसंज्ञायामदन्तस्याङ्गसंज्ञेत्युक्तमस्ति॥ न च कुम्भकारेभ्य आधय इत्यादावव्ययसंज्ञाया अनया परिभाषया वारणपरभाष्यासङ्गतिः।

अनया परिभाषया लुग्मा भूत्। अव्ययत्वं तु स्यादेव। लुका हि तदीयसंनिपातस्य विघातो नाव्ययसंज्ञया। संज्ञा-फलं त्वकच्स्यादिति वाच्यम्। एतदुदाहरणपरभाष्यप्रामा-ण्येन साक्षात्परंपरया वा स्वनिमित्तसंनिपातविघातकस्य स्वय-मनिमित्तमित्यर्थेनादोषात्। एतेनात्राकच्स्यादित्यपास्तम्॥ न च कार्यकालपक्षे लुगेकवाक्यतापन्नसंज्ञाबाधे ऽप्यकजेकवाक्य तापन्ना स्यादिति वाच्यम्। अन्तरङ्गायां तदेकवाक्यतापन्न-संज्ञायां बहिरङ्गगुणादेरसिद्धत्वात्॥ लुगेकवाक्यतापन्ना तु न गुणादिती ऽन्तरङ्गोभयोरपि शब्दतः सुबाश्रयत्वात्॥

न यासयोः [७.२.४५] इति निर्देशाच्चैषानित्या तेन नाति-प्रसङ्गः॥ स्पष्टा चेयं क्नमेजन्तः [१.१.३९] इति सूत्रे भाष्ये॥ अस्या अनित्यत्वे फलानि भाष्ये परिगणितानि। वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तम्। दाक्षिः॥ आत्त्वं पुग्विधेः ज्ञापयति॥ पुग् ह्रस्वत्वस्य। अदीदपत्॥ त्यदाद्यकारष्टा-ब्विधेः। या सेति॥ इड्विधिराकारलोपस्य। पपिवान्॥ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् [६.१.१७६] अन्तोदात्तादुत्तरपदात् [६.१.-१६९] इति मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य। अग्निमान्। परमवाचा॥ नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य। नदि कुमारी-त्यादि॥ यादेशो दीर्घत्वस्य। कष्टाय॥ इतो ऽन्यत्र प्रवृत्ति-रेव दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेरित्य-न्यत्र विस्तरः॥ ८५॥

ननु पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यादौ द्विगोर्लुक् [४.१

८८] इत्यणो लुकि लुक्तद्धित [१.२.४९] इति स्त्रीप्रत्ययलुक्या-नुकः श्रवणापत्तिरत आह।

संनियोगशिष्टानामन्यतरापाय उभतोरप्यपायः ॥ ८६ ॥

अत्र च विल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् [६.४.१५३] इति सूत्रस्थं छग्रहणं ज्ञापकम्। तद्धि छमात्रस्य लुग्बोधनद्वारा कुको ऽनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थम्। कृतकुगागमा नडाद्यन्तर्गणविल्वादय एव तत्र निर्दिष्टा विल्वकादिशब्देन॥ न चैवमपि छग्रहणं व्यर्थं कृतकुगागमानुवादसामर्थ्यादेव तदनिवृत्तिसिद्धेः। अन्यथा विल्वादिभ्य इत्येव वदेत्। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया विल्वादिपुरस्कारेण विहितप्रत्ययस्यैव लुग्विधानान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। ततो ऽपि प्रतिपदोक्तत्वेन विल्वादिभ्यो ऽण् [४.३.१३६] इति विकाराद्यर्थस्य लुगापत्तिवारणार्थं कुगनुवादचारितार्थ्यात्॥ समुच्चयार्थकचशब्दयोगे तु विधेययोरेककालिकत्वैकदेशत्वनियमान्न्यायसिद्धापीयम्॥ यत्तु णाविष्ठवदित्यनेन पुंवत्त्वविधानमेतदनित्यत्वज्ञापनार्थमन्यथैतयतीत्यादौ टिलोपेनैव ङीपि निवृत्ते संनियोगशिष्टपरिभाषया नस्यापि निवृत्त्यैतयतीत्यादिसिद्धौ पुंवत्त्ववैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति टेः [६.४.१-५५] इति सूत्रे कैयटस्तन्न। इडविडमाचष्ट ऐडविडयतीत्यादौ पुंवत्त्वस्यावश्यकत्वात्॥ ऐनेयः श्यैनेय इत्यादि तु स्थानिवत्त्वेन सिद्धमित्यन्यत्र विस्तरः॥ ८६ ॥

ननु चुरा शीलमस्याः सा चौरीत्यादौ शीलम् [४.४.६१] छत्रादिभ्यो णः [४.४.६२] इति णे ङीप प्राप्नोतीत्यत आह।

ताच्छीलिके णे ऽण्कृतानि भवन्ति ॥ ८७ ॥

अन् [६.४.१६७] इत्यणि विहितप्रकृतिभावबाधनार्थं कार्मस्ताच्छील्ये [६.४.१७२] इति निपातनमस्या ज्ञापकम् ॥ ताच्छीलिकणान्तादणो द्व्यचः [४.१.१५६] इति फिञ्सिद्धिरप्यस्याः प्रयोजनमिति नव्याः ॥ ताच्छीलिक इत्युक्तेस्तदस्यां प्रहरणम् [४.२.५७] इति णे दाण्डेत्येव ॥ कार्मः [६.४.१७२] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ८७ ॥

ननु कंसपरिमृड्भ्यामित्यादौ मृजेर्वृद्धिर्दुर्वारेत्यत आह ।

धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति ॥ ८८ ॥

भ्रौणहत्ये तत्वनिपातनमस्या ज्ञापकम् ॥ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति पाठस्तु प्रसृड्भिरित्यादावनुदात्तस्य चर्दुपधस्य [६.१.५९] इत्यमापादनेन भाष्ये दूषितः ॥ यत्कायं प्रत्ययनिमित्तकं तत्रैयं व्यवस्थापिका । तेन पदान्तत्वनिबन्धनं नशेर्वा [८.२.६३] इति कुत्वं प्रनड्भ्यामित्यादौ भवत्येव ॥ इयङादिविधौ तु नैषा न भूसुधियोः [६.४.८५] इति निषेधेनानित्यत्वात् ॥ मृजेर्वृद्धिः [७.२.११४] इत्यत्र भाष्ये स्पष्टा ॥ ८८ ॥

ननु सर्वक उच्चकैरित्यादौ सर्वनामाव्ययसंज्ञे न स्यातामत आह ।

तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ ८९ ॥

नेदमदसोरकोः [७.१.११] इति सूत्रे ऽकोरिति निषेधो

ऽस्या ज्ञापकः ॥ तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति येन विधिः [१.१.७२]इति सूत्रे भाष्ये पाठः ॥ ८९ ॥

ननु गातिस्थाघुपाभूभ्यः [२.४.७७] इति सिचो लुगपासी-दित्यादौ पातेरपि स्यादत आह ।

लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ॥ ९० ॥

अस्याश्च ज्ञापकः स्वरतिसूति [७.२.४४] इति सूत्रे सूङिति वक्तव्ये सूतिसूयत्योः पृथङ्निर्देश इति कैयटः । तन्न । साहचर्या-दलुग्विकरणस्यैव ग्रहणे प्राप्ते पृथङ्निर्देशस्य तज्ज्ञापकत्वासंभ-वात् ॥ ध्वनिता चेयं परिभाषा यस्य विभाषा [७.२.१५] इत्यत्र भाष्ये । तत्र हि विदित इति प्रयोगे निषेधमाशङ्क्य यदु-पाधेर्विभाषा तदुपाधेर्निषेधो विभाषा गमहनविदविशाम् [७.२.६८] इति सूत्रे शाब्विकरणस्य ग्रहणं लुग्विकरणस्याय-मित्युक्तम् । तत्र चो हेतौ । यतो ऽयं लुग्विकरणो ऽतो विशिसाहचर्याच्छविकरणस्य ग्रहणं न तु हनिसाहचर्याद-स्याप्येतत्परिभाषाविरोधादिति तदाशयः ॥ अत एव परि-भाषायां लुग्विकरणस्यैवेति नोक्तम् ॥ कण्ठतस्तु भाष्य एवा-क्वापि न पठिता ॥ गातिस्था [२.४.७७] इति सूत्रे पिब-तेर्ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिककृता सर्वत्रैव पाग्रहणे ऽलुग्वि-करणस्य ग्रहणमिति भाष्यकृता चोक्तम् ॥ स्वरतिसूति [७.२.-४४] इति सूत्रे कैयटेन च स्पष्टमुक्तम् ॥ ९० ॥

ननु प्रजिवाययिषतीत्यादौ ह्रेश्चङि [७.३.५६] इति विधीयमानं कुत्वं न स्यादत आह ।

प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्॥ ९१॥

अचङीति प्रतिषेध एवास्या ज्ञापकः॥ इयं च कुत्वविषयैव। हेरचङीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम्॥ ९१॥

ननु युष्मभ्यमित्यादौ भ्यसः [७.१.३०] इत्यत्र भ्यमिति च्छेदे भ्यसो भ्यमि कृतेऽन्त्यलोप एत्वं स्यादत आह।

अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः॥ ९२॥

अङ्गे ऽङ्गाधिकारे वृत्तं निष्पन्नं यत्कार्यं तस्मिन्सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तावविधानं भवतीत्यर्थः॥ एषा च ज्यादादीयसः [६.४.१६०] इत्याद्विधानेन ज्ञापिता। अन्यथेकारलोपेनाकृत्सार्व [७.४.२५] इति दीर्घेण च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव भिन्नस्थानिकाङ्गकार्यविषयाप्येषा॥ इयं चानित्या द्वयोः [१.२.५९,५.३.९२] इति निर्देशात्। अनित्यत्वबललभ्यार्थमादायैव भ्यसोभ्यम् [७.१.३०] इति सूत्रे भाष्ये निष्ठितस्येति पठितम्॥ केचित्त्वनया परिभाषया न किञ्चिल्लक्ष्यं साध्यते। अत एव ज्ञाजनोर्जा [७.३.७९] ज्यादादीयसः [६.४.१६०] इति सूत्रयोरेनां ज्ञापयित्वा किं प्रयोजनमिति प्रश्ने पिबतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः स न वक्तव्य इत्येव प्रयोजनमुक्तं न तु लक्ष्यसिद्धिरूपम्। तदुक्तम्। भ्यसोभ्यमित्यत्राभ्यमिति च्छेदः शेषे लोपश्चान्त्यलोप एवातो गुणे [६.१.९७] इति पररूपेण सिद्धं युष्मभ्यमित्यन्यत्र निरूपितम्। एवं च सूत्रद्वयस्थैतज्ज्ञापनपरं भाष्यं भ्यसो ऽभ्यमिति सूत्रस्थ च भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्याहुः॥ ९२॥

यस्त्वोरोदिति वाच्य ओर्गुणः [६.४.१४६] इति गुणग्रहणात्

संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम् ॥ ९३.क ॥

इयं च विधेयकोटौ संज्ञापूर्वकत्व एव। तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम् ॥ तथा नि लोडित्येव सिद्ध आनिग्रहणात्।

आगमशास्त्रमनित्यम् ॥ ९३.ख ॥

तेन सागरं तर्तुकामस्येत्यादि सिद्धम् ॥

तथा तनादिपाठादेव सिद्धे तनादिकृञ्भ्यः [३.१.७९] इति सूत्रे कृञ्ग्रहणात्.

गणकार्यमनित्यम् ॥ ९३.ग ॥

तेन न विश्वसेदविश्वस्त इत्यादि सिद्धम् ॥

तथा चक्षिङो ङित्करणात्

अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् ॥ ९३.घ ॥

तेन स्फायन्निर्मोक इत्यादि सिद्धम् ॥

तथा विनार्थनञा समासेनानुदात्तं पदमनेकमित्येव सिद्धे वर्जग्रहणात्।

नञ्घटितमनित्यम् ॥ ९३.ङ ॥

तेन नेयङुवङ् [१.४.४] इत्यस्यानित्यत्वाद्धे सुभ्रु इति सिद्धमिति तन्न भाष्ये ऽदर्शनात्। भाष्यानुक्तज्ञापितार्थस्य साधुताया नियामकत्वे मानाभावात्। भाष्याविचारितप्रयोजनानां

सौत्राचराणां पारायणादावदृष्टमात्रार्थकत्वकल्पनाया एवौचित्यात्॥ किञ्च ज्ञापितेऽप्याङीत्यस्य न सार्थक्यमाडागमशून्यप्रयोगस्याप्रसिद्धेः। आङ्ग्रहणं तु लोडग्रहणवदिति बोध्यम्। अत एव घालोपो लेटि वा [७.३.७०] इति सूत्रे वेति प्रत्याख्यातम्। लोपेऽप्याट्पक्ष आटः श्रवणं भविष्यति दधादिति। अटि दधदिति। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वे त्वाटासति दधादित्यसिद्ध्या वाग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव। एतेन यत्कैयटे केचिदित्यादिनास्यैव वा ग्रहणस्य तदजित्यत्वज्ञापकतोक्ता सापि चिन्त्या प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात्॥ तनादिसूत्रे कृञ्ग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाच्च॥ चक्षिङो ङकारस्यान्त इदित्त्वाभावसम्पादनेन चारितार्थ्याच्च॥

एवमेव

आतिदेशिकमनित्यम्॥ ९३.च॥

सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिड्विधिश्च बलवान्॥९३.छ.ज॥

इत्यादि भाष्यानुक्तं बोध्यम्॥

स्वायम्भुवमित्यादि लोकेऽसाध्वेवेत्यन्यत्र विस्तरः॥

यदपि ननु हन्तेर्यङ्लुक्याशीर्लिङि वधादेशो न स्यादत आह।

प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्॥ ९३.झ॥

षाष्ठद्वित्वस्य द्विष्प्रयोगत्वसिद्धान्तेन प्रयोगद्वयरूपे समुदाये प्रकृतिरूपत्वबोधनेनेदं न्यायसिद्धम्। अत एव जुहुधीत्यादौ

द्वित्वे कृते धित्वसिद्धिरिति तदपि न भाष्ये ऽदर्शनात्। किञ्च तेन सिद्धान्तेन प्रत्येकं द्वयोस्तत्त्वबोधने ऽपि समुदायस्य तत्त्वबोधने मानाभावः॥ अत एव दयतेर्दिगि [७.४.९] इति सूत्रे ऽस्तेः परत्वाद्द्वित्वे कृते परस्यास्तेर्भूभावे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्याशङ्का विषयसप्तम्याश्रयणेन परिहृतं भाष्ये। अन्यथा त्वदुक्तरीत्यैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैवादेशापत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव। तस्मादुत्तरखण्डमादायैव यथायोगं तत्तत्कार्यप्रवृत्तिर्बोध्या॥ भूसुवोः [७.३.८८] इत्यस्य तदन्ताङ्गस्येत्यर्थात्प्राप्तस्य गुणनिषेधस्य बोभूत्विति नियम इति न तद्विरोधः॥ तस्माद्भवतेर्यङ्लुकि बभ्यादित्यादि माधवाद्युदाहृतं चिन्त्यमेवेत्यन्यत्र विस्तरः॥

यदपि ननु वृद्धिर्यस्याचामादिः [१.१.७३] इत्यत्रैवपरिभाषोपस्थितौ शालीयाद्यसिद्धिरत आह।

विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे॥ ९३.ज॥

अनूद्यमानविशेषणेषु तन्नियामकपरिभाषा नोपतिष्ठत इति तदर्थः॥ विध्यङ्गभूतानां परिभाषाणां विधेयेनासिद्धतया सम्बन्धासम्भवे ऽपि तद्विशेषणे व्यवस्थापकत्वेन चरितार्थानां तद्विशेषणव्यवस्थापकत्वे मानाभाव इति तर्कमूलेयम्॥ किञ्चोदीचामातः स्थाने [७.३.४६] इति सूत्रे स्थानेग्रहणमस्या लिङ्गम्। अन्यथा षष्ठी स्थाने [१.१.४९] इति परिभाषयैव तल्लाभे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति। तन्न। उदात्तस्वरितयोर्यणः

[८.२.४] इत्यादौ ष्यङः संप्रसारणम् [६.१.१३] इति सूत्रभाष्योक्तरीत्याल्लोपो ऽनः [६.४.१३४] इत्यादौ चैतस्या व्यभिचारितत्वात्। भाष्यानुक्तत्वाच्च। स्थानसम्बन्धो न परिभाषालभ्य इत्यर्थस्य षष्ठी स्थाने [१.१.४९] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेन त्वदुक्तज्ञापकासम्भवाच्च। तत्र स्थानिग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव॥ किञ्च विधौ परिभाषेति प्रवाद इको गुणवृद्धी [१.१.३] अचश्च [१.२.२८] इत्यनयोर्विधीयत इत्यध्याहारमूलको ऽन्यत्र तु नास्याः फलमित्यन्यत्र विस्तरः॥ ९३॥

ननु नमस्करोति देवान्नमस्यति देवानित्यादौ नमःस्वस्ति [२.३.१६] इति चतुर्थी दुर्वारेत्यत आह॥

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी॥ ९४॥

कारकविभक्तित्वं च क्रियाजनकार्थकविभक्तित्वं तच्च प्रथमाया अप्यस्तीति सापि कारकविभक्तिरिति सहयुक्ते [२.३.१९] इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये ध्वनितम्॥ इयं च वाचनिक्येव। अत एव यस्य च भावेन [२.३.३७] इति सप्तम्यपेक्षयाधिकरणसप्तम्या बलवत्त्वमनेन न्यायेन तत्र च दीयते [५.१.९६] इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टमुक्तम्। एतेन क्रियान्वयित्वं कारकत्वमित्यपास्तं यस्य च भावेनेति सप्तम्या अपि क्रियान्वयित्वात्॥ ये तु प्रधानीभूतक्रियासम्बन्धनिमित्तकार्यत्वेन कारकविभक्तीनां बलवत्त्वं वदन्ति तेषामुभयोरपि क्रियासम्बन्धनिमित्तकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव नमोवरिवः [३.१.१९] इति

सूत्रे नमस्यति देवानित्यादौ चतुर्थीवारणाय भाष्य उपन्यासस्यासङ्गतिश्च॥ एतेन क्रियाकारकसम्बन्धो ऽन्तरङ्ग इति तन्निमित्ता विभक्तिरन्तरङ्गोपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता बहिरङ्गेत्यपास्तं नमस्यतीत्यत्र नमःपदार्थे ऽपि क्रियाकारकभावेनैवान्वयात्। अत्र च नमःपदार्थस्यापि क्रियात्वं सुखयतौ सुखस्येव॥ सहयुक्ते [२.३.१९] इत्यादौ च प्रधाने प्रथमासाधनार्थमियं भाष्य उपन्यस्तेत्यन्यत्र विस्तरः॥ ९४॥

नन्वदमुयङ्ङित्यादौ पूर्वस्यापि सुत्वापत्तिरत आह।

अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्य॥ ९५॥

अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोरेकप्रयोगे युगपत्प्राप्तावन्त्यसदेशस्यैवेति तदर्थः। अन्यथा धात्वादेर्णत्वसत्वे नेता सोतेत्यादाविव स्यातां न तु नमति सिञ्चतीत्यादौ॥ अनन्त्यविकार इति च लिङ्गम्॥ अन्त्येन समानो देशो यस्य सो ऽन्त्यसदेशः। तत्त्वं चान्त्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधानेन बोध्यम्। अत एव विध्य इत्याद्यर्थं न संप्रसारणे [६.१.३७] इति चरितार्थम्॥ अल्लोपो ऽनः [६.४.१३४] इत्यादेरनस्तक्ष्णे त्यादावाद्याकारादावप्रवृत्तिरप्यस्याः फलं यजादिस्वादिपरानन्ताङ्गस्याकारस्य लोप इत्यर्थस्यैवाङ्गस्येति प्रत्ययस्येति स्थिताकाङ्क्षतयौचित्यादङ्गावयवयजादिस्वादिपरस्यान इत्यादिक्रमेणानेकत्वानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षयास्या उचितत्वात्॥ न चैषा ष्यङः संप्रसारणम् [६.१.१३] इति

सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातेति भ्रमितव्यम्। वार्त्तिकोक्तफलानामनेकक्लिष्टकल्पनाभिरन्यथा सिद्धिं प्रदर्श्यापि यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेवा कर्त्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु प्रतिविधानं चोदात्तनिर्देशात्सिद्धमित्युपसंहारात्॥ सिमाजिंषतीत्यर्थं च। तत्र वृद्धेः पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्धित्वे परत्वादभ्यासकार्यं ततोऽभ्यासेकारस्य वृद्धिवारणायावश्यकी। न च वृद्धौ पुनरभ्यासङ्गत्वेन सिद्धिर्लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः॥ यत्तु न संप्रसारण इति सूत्रे भाष्ये नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीत्युक्तं तस्यायमर्थः। एतत्सूत्रप्रयोजनान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि न भवन्ति व्यधादावन्त्यसमानदेशयणोऽभावादिति। नैतान्येतस्याः प्रयोजनानीति पाठोऽपि क्वचिद्दृश्यते॥ वाचनिक्यवेषा। स्पष्टा च ष्यङः [६.१.१३] इति सूत्रेऽदसोऽसेः [८.२.८०] इति सूत्रे च केचिदन्त्यसदेशस्येत्यनेन भाष्य इत्यन्यत्र विस्तरः॥ ९५॥

नव्यक्तानुकरणस्यातः [६.१.९८] इति पररूपं पटत् इति पटितीत्यादावलोऽन्त्यस्य [१.१.५२] इत्यन्त्यस्य प्राप्नोतीत्यत आह।

नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे॥ ९६॥

अनभ्यासेत्युक्तेर्बिभर्तीत्यादौ भृञामित् [७.४.७६] इत्याद्यन्त्यस्यैव। अभ्यासो ऽनर्थको ऽर्थावृत्त्यभावात्किंतूत्तरखण्ड एवार्थवानित्यन्यत्र निरूपितम्॥ एषालोऽन्त्यात्सूत्रे भाष्ये

स्पष्टा फलानामन्यथासिद्धिकरणेन प्रत्याख्याता चेति तत एवा-वधार्यताम् ॥ ९६ ॥

ननु ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेत्यादौ पुमान् स्त्रिया [१.२.६७] इत्येकशेषापत्तिः स्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्तान्नतविशेषाभावादत आह।

प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः ॥ ९७ ॥

तेन प्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्ताप्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वकृतविशेषस्यापि सत्त्वेन न दोषः॥ स्पष्टा चेयं पुमान् स्त्रिया [१.२.६७] नपुंसकमनपुंसकेन [१.२.६९] इत्यनयोर्भाष्ये ॥ अन्तरङ्गोपजीव्यादपि प्रधानं प्रबलमिति हेतुमति च [३.१.२६] इत्यत्र भाष्यकैयटयोः ॥ ९७ ॥

ननु स्वस्रादित्वप्रयुक्तो मातृशब्दस्य ङीप्निषेधः परिच्छेत्तृवाचकमातृशब्देऽपि स्यादत आह।

अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी ॥ ९८ ॥

तेन शुद्धरूढस्य जननीवाचकस्यैव ग्रहणं न परिच्छेत्तृवाचकस्य॥ योगजबोधे तदनालिङ्गितशुद्धरूढिजोपस्थितिः प्रतिबन्धिकेति व्युत्पत्तिरेव तद्बीजम्। रथकाराधिकरणन्यायसिद्धोऽयमर्थः॥ कश्चित्तु दीधीवेवीटाम् [१.१.६] इत्यत्रानया परिभाषया दीधीङ्वेवीङोरेव ग्रहणं न दीङ्धीङ्वेञ्वीनामिति। तन्न। तथा सति दीवेधीवीटामित्येव वदेदित्यन्ये॥ ९८॥

ननु वातायनार्थे गवाक्षे ऽवङो वैकल्पिकत्वाद्गोक्ष इत्याद्यपि स्यादत आह।

व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते ॥ ९९ ॥

लक्ष्यानुसाराद्व्यवस्था बोध्या ॥ शाच्छोः [७.४.४१] इति सूत्रे लटः शतृ [३.२.१२४] इत्यादिसूत्रेषु च भाष्ये स्पष्टा ॥ ९९ ॥

विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान् ॥ १०० ॥

नियमे ह्यश्रुताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनमुक्तानुवाददोषश्चेति लाघवाद्विधिरेवेति बोध्यम् ॥ यस्य हलः [६.४.४९] इत्यत्र भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १०० ॥

नन्वाशंसायां भूतवच्च [३.३.१३२] इत्यनेन लुङ इव लङ्लिटोरप्यतिदेशः स्यादत आह ।

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥ १०१ ॥

सामान्योपस्थितिकाले नियमेन विशेषोपस्थापकसामग्र्यभावोऽस्या बीजम् । तेनानद्यतनभूतरूपे विशेषे विहितयोस्तयोर्नातिदेशः ॥ इयमनित्या न ल्यपि [६.४.६९] इति लिङ्गात् । तेन स्थानिवत्सूत्रेण विशेषातिदेशोऽपि ॥ स्पष्टं चैतत् सर्वं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये ॥ १०१ ॥

ननु तित्स्वरितम् [६.१.१८५] इति स्वरितत्वं किरतीत्यादावपि स्यादत आह ।

प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणम् ॥ १०२ ॥

इयं चाङ्गस्य [६.४.१] इति सूत्रे भाष्ये पठिता । वर्णग्रहणे

च न प्रवर्तत इति तत्रैव कैयटे स्पष्टम्। अत एव सनाशंसभिक्ष उः [३.२.१६८] वले [६.३.११८] इत्यत्र सन्वलयोः प्रत्यययोर्ग्रहणम्॥ परे तु तित्स्वरितम् [६.१.१८५] इति सूत्र एषा परिभाषा लक्ष्यसंस्काराय भाष्ये क्वापि नाश्रितेति कैयटेनोक्तम्। अङ्गस्य [६.४.१] इति सूत्रे तत् प्रत्याख्यानायैषा भाष्य एकदेशिनोक्ता। अत एव तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिककृतोक्तम्॥ उक्तसूत्रयोर्व्याख्यानात्प्रत्यययोरेव ग्रहणमित्याहुः॥१०२॥

ननु विपराभ्यां जेः [१.३.१९] इत्यात्मनेपदं परा सेना जयतीत्यर्थके परा जयति सेनेत्यत्र प्राप्नोतीत्यत आह।

सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्॥१०३॥

तेन विशब्दसाहचर्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य ग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्॥ सहचरणं सदृशयोरेवेति सहचरितशब्देन सादृश्यवानुच्यते। रामलक्ष्मणावित्यादावपि सादृश्यमेव नियामकम्। सदृशयोरेव सहविवक्षा तयोरेव सहप्रयोग इत्युत्सर्गाच्च॥ ध्वनितं चेदं कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [२.३.८] इति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि पञ्चम्यपाङ्परिभिः [२.३.१०] इति सूत्रेण लक्षणादिद्योतकपरियोगे पञ्चमीमाशङ्क्य यद्यप्ययं परिर्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने चायं खल्वपशब्दो ऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव कर्मप्रवचनीयस्तस्य को ऽन्यः सहायो

भवितुमर्हत्यन्यो वर्जनार्थोऽयथास्य गोः सहायेनार्थं इति गोरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ इत्युक्तम्। तेन हि सदृशानामेव प्रयोगे सहायभावो बोधितः॥ ह्रस्विषतुः [८.३.४३] इति सूत्रे साहचर्येणैव क्त्वोऽर्थस्य ग्रहणे सिद्धे क्त्वोऽर्थग्रहणादेषानित्या। तेन दीधीवेवीटाम् [१.१.६] इत्यत्र धातुसाहचर्येऽप्यागमस्येटो ग्रहणमित्यन्यत्र विस्तरः॥ १०३॥

नन्वस्थि [७.१.७५] इत्याद्यनङ् प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेनेत्यत्र न स्यादङ्गस्य नपुंसकत्वाभावादत आह।

श्रुतानुमितयोः श्रुतसंबन्धो बलवान्॥ १०४॥

श्रुतेनैव संबन्धो नानुमितेन प्रकरणादिप्राप्तेनेत्यर्थः। प्रकरणादितः श्रुतेर्बलवत्त्वादिति भावः। एवं च तत्र लिङ्गसख्यादीनामेव विशेषणं नाङ्गस्य। शिशीलुग्नुम्विधिषु तु श्रूयमाणस्याभावात्प्रकरणप्राप्ताङ्गस्यैव विशेषणम्। अत एव वा नपुंसकस्य [७.१.७९] इति सूत्रं वा शाविति न कृतम्। तत्र नपुंसकग्रहणं हि श्रूयमाणस्य शत्रन्तस्यैव नपुंसकत्वे यथा स्याद्बहवो ददतो येषु तानि कुलानि बहुददतीत्यत्र मा भूद्बहूनि ददन्ति येषु ते बहुददन्त इत्यत्र यथा स्यादित्येवमर्थम्॥ स्पष्टं चेदं स्वमोर्नपुंसकात् [७.१.२३] इत्यत्र भाष्ये॥ केचित्त्वचो रहाभ्यां द्वे [८.४.४६] इत्यत्र श्रुतेन रेफस्य निमित्तत्वेन यरन्तर्भावादनुमितं कार्यित्वं बाध्यत इत्येतदुदाहरणमाहुः। तन्न। तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः॥ १०४॥

ननु तत्पुरुषे तुल्यार्थ [६.२.२] इति स्वरः परमेण कारकेण परमकारकेणेत्यादौ स्यात्तथा गातिस्थाघुपाभूभ्यः [२.४.७७] इति लुक् पै शोषण इत्यतः कृतात्त्वात्परस्यापि स्यादत आह ।

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ १०५ ॥

लक्षणेनेत्यर्थः ॥ तत्तद्विभक्तिविशेषाद्यनुवादेन विहितो हि समासादिः प्रतिपदोक्तस्तस्यैव ग्रहणं शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । द्वितीयो हि विलम्बोपस्थितिकः । पै इत्यस्य पा इति रूपं लक्षणानुसंधानपूर्वकं विलम्बोपस्थितिकं पिबतेस्तु तच्छीघ्रोपस्थितिकम् । इदमेव ह्येतत्परिभाषाबीजम् ॥ इयं च वर्णग्रहणे ऽप्योत्सूत्रे भाष्ये संचारितत्वात् । यत्तु वर्णग्रहणे नैषादेचः [६.१.४५] इत्यत्रोपदेशग्रहणादिति तत्त् तस्मिन्नेव सूत्रे शब्देन्दुशेखरे दूषितमिति तत एव द्रष्टव्यम् ॥ अनित्या चेयं भुवश्च महाव्याहृतेः [८.२.७१] इति महाव्याहृति ग्रहणादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०५ ॥

नन्वेवं देङो दोधातोश्च कृतात्त्वस्य घुसंज्ञा न स्यात्तथा मेङ आत्त्वे प्रणिमातीत्यादौ नेर्गदनद [८.४.१७] इति णत्वं न स्यात्तथा गै इत्यस्यात्त्वे घुमास्था [६.४.६६] इतीत्वं न स्यादत आह ।

गामादाग्रहणेष्वविशेषः ॥ १०६ ॥

अत्र ज्ञापकं देपः पित्त्वम् । तद्दादाविति सामान्यग्रहणार्थम् । अन्यथा लाक्षणिकत्वादेव विधौ तदग्रहणे सिद्धे किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पित्त्वेन । तेन चैकदेशानुमतिद्वारा

संपूर्णपरिभाषा ज्ञाप्यते॥ इयं च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा-निरनुबन्धकपरिभाषालुग्विकरणपरिभाषाणां बाधिका दाधा घु [१.१.२०] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा॥ गातिस्था [२.४.७७] इति सूत्र इणादेशगाग्रहणमेवेष्यत इत्यन्यत्र विस्तरः॥ १०६॥

ननु वृध्यादिसंज्ञाः समुदाये स्युरत आह।

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः॥ १०७॥

देवदत्तादयो भोज्यन्तामित्यत्र भुजिवत्॥ १०७॥

नन्वेवं संयोगसंज्ञा समाससंज्ञाभ्यस्तसंज्ञापि प्रत्येकं स्यु रत आह।

क्वचित्समुदाये ऽपि॥ १०८॥

गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीत्यादौ दण्डनवत्॥ लक्ष्यानुरोधेन च व्यवस्था॥ १०८॥

ननु यू स्त्याख्यौ [१.४.३] इत्यत्र व्यक्तिपक्षे दीर्घनिर्देशादणत्वेन ग्राहकसूत्राप्राप्त्योदात्ताद्यन्यतमोच्चारणे ऽन्यस्वरकस्य संज्ञा न स्यादत आह।

अभेदका गुणाः॥ १०९॥

असति यत्ने स्वरूपेणोच्चारितो गुणो न भेदको न विवक्षित इत्यर्थः॥ अत्र चास्थिदधि [७.१.७५] इत्यादावनङादेरुदात्तस्यैवोच्चारणेन सिद्ध उदात्तग्रहणं ज्ञापकम्॥ स्वरूपेणोच्चारित इत्युक्तेरनुदात्तादेरन्तादात्तादित्युदात्तादिशब्दोच्चारणे विवक्षैव। उञः [१.१.१७] ऊं [१.१.१८] इत्यत्रानुनासिक एवोच्चारणीये यत्नाधिक्येनानुनासिकोच्चारणाद्विवक्षा बोध्या।

पथिमथ्यृभुक्षाम् [७.१.८५] इत्यादौ स्थान्यनुरूपतयानुनासिक एवोच्चारणीये निरनुनासिकोच्चारणात्तद्विवक्षा। एतदर्थमेवासति यत्न इत्युक्तम्॥ न चैवमस्थ्यादीनां नञ्विषयस्य [फि०-२.२] इत्याद्युदात्ततयान्यादेशस्यानङः स्थान्यनुरूपे ऽनुदात्त एवोच्चारणीय उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीति कथमस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम्। परमास्थिशब्दादावन्तोदात्त उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायां मानाभावात्॥ चतसर्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते षधादेश आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते पदादयो ऽन्तोदात्ता निपात्यन्ते सहस्य स उदात्तो निपात्यत इत्यादिभाष्यं त्वेकश्रुत्याष्टाध्यायीपाठे क्वचिदुदात्ताद्युच्चारणं विवक्षार्थमित्याशयेन। त्रैस्वर्येण पाठ इति पक्षे तु ज्ञापकपरं भाष्यमिति कैयटादयः॥ परे तु निपातनं नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्ते ऽन्यादृशप्रयोगकरणं तद्रूपाद्यन्तोदात्तादिविवक्षा। तिसृचतसृत्यत्र ह्रनद्यप्रयुक्ते ऽन्तोदात्त उच्चारणीय आद्युदात्तोच्चारणमन्यत्र स्थान्यनुरूपे स्वर उच्चारणीये तत्तदुच्चारणं विवक्षार्थम्॥ संपूर्णाष्टाध्याय्याचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र न मानम्। क्वचित्पदस्यैकश्रुत्यापि पाठो यथा दाक्षिनायनादिसूत्र ऐक्ष्वाकेति। यद्यप्यध्येतार एकश्रुत्यैवाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवत्तथापि व्याख्यानतो ऽनुनासिकत्वादिवदुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः॥ विधेयाप्रविषये त्वप्रत्यय इति निषेधाद्गुणभेदकत्वेन सवर्णग्रहणम्। अत एव घटवदित्यादौ मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः। अत एव तवानासाम् [४.४.-

१२५] इति सूत्रनिर्देशः। अन्यथा प्रत्यये भाषायामिति नित्यमनुनासिकः स्यात्॥ जातिपक्षे तु नास्योपयोग इति बोध्यम्। यू इत्यादौ दीर्घमात्रवृत्तिजातिनिर्देशान्न क्षतिरित्यन्यत्र विस्तरः॥ १०९॥

ननु सर्वनामानि [१.१.२७] इत्यत्र णत्वाभावनिपातने ऽपि लोके सणत्वप्रयोगस्य साधुत्वं स्यादत आह।

बाधकान्येव निपातनानि॥ ११०॥

तत्तत्कार्ये नाप्राप्ते निपातनारम्भात्। पुराणप्रोक्तेषु [४.३.१०५] इति निपातितपुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तो ऽपि पृषोदरादित्वान्नेति बोध्यम्। पुराणेति पृषोदरादिः पुरातनेति चेत्यन्ये॥ इयं सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टा॥ आबाधकान्यपि निपातनानीति तु भाष्यविरुद्धम्॥ ११०॥

ननु ह्रस्वधातोर्द्वित्वे स्वत एव ह्रस्वत्वात्पूर्वमभ्यासह्रस्वत्वाप्रवृत्तौ हलादिःशेषे सवर्णदीर्घे ह्रस्वापत्तिरत आह।

पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः॥ १११॥

एवं च ह्रस्वस्यापि ह्रस्वत्वे कृते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन न पुनर्ह्रस्वः। तदुक्तमिको झल् [१.२.९] इति सूत्रे भाष्ये। कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवदिति। सिद्धे ऽपि ह्रस्वादिकारीत्यर्थः॥ न च लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरित्यत्र न मानमिति वाच्यम्। ससो वा लोपमेक इति लोपेनैकसकारस्य द्वित्वेन द्विसकारस्य पुनर्द्वित्वेन च त्रिसकारस्य सिद्धौ ससः सुटि [८.३.५] इति सूत्रस्यैव मानत्वात्। संप्रसारणाच्च-

[६.१.१०८] सिचि वृद्धिः [७.२.१] इत्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च ॥ अत्र विकारकृतो लक्ष्यभेदो नेति सिचि वृद्धिरिति भाष्यात्प्रतीयत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १११ ॥

ननु स्यन्द्धातोः स्यन्त्स्यतीत्यादावात्मनेपदनिमित्तत्वाभावनिमित्तत्वान्न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः [७.२.५९] इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वेनान्तरङ्गत्वादूदिल्लक्षणस्येड्विकल्पस्यापत्तिरत आह ।

निषेधाश्च बलीयांसः ॥ ११२ ॥

अन्तरङ्गादुपजीव्यादपि बलीयांस इत्यर्थः ॥ चतुर्भ्य इति तु स्पष्टार्थमेव । अत एव तत्प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते ॥ अत एव सवर्णसंज्ञादेर्निषेधविषये न विकल्पः । अन्यथा मीमांसकरीत्या विधेरुपजीव्यत्वेन प्राबल्यात्तस्य सर्वथा बाधानुपपत्त्या दुर्वारः स इति मञ्जूषायां विस्तरः । अत एव द्वन्द्वे च [१.१.३१] विभाषा जसि [१.१.३२] इति चरितार्थम् ॥ विध्युन्मूलनाय प्रवृत्तिरस्या बीजम् ॥ न लुमता [१.१.६३] कमेर्णिङ् [३.१.३०] इत्यनयोर्भाष्ये स्पष्टैषा ॥ ११२ ॥

नन्वत्यल्पस्वार्थिकानामर्थप्रत्यायकत्वरूपप्रत्ययत्वानुपपत्तिरत आह ।

अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे ॥ ११३ ॥

यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यते सोऽपि प्रत्यय इत्यस्याप्यङ्गीकारात्तस्य प्रत्ययत्वमिति न दोषः । स्वार्थ इत्यस्य स्वीयप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः ॥ महासंज्ञाबलादर्थाकाङ्क्षायामन्यानुपस्थितिरस्या बीजम् ॥ सुपि स्थः [३.२.४] इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टैषा ॥ ११३

योगविभागादिष्टसिद्धिः ॥ ११४ ॥

इष्टसिद्धिरेव न त्वनिष्टापादनं कार्यमित्यर्थः। तत्तत्समानविधिकद्वितीययोगेन विभक्तस्यानित्यत्वज्ञापनमेतद्बीजम्॥११४॥

पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते ॥ ११५ ॥

तत्रतत्रान्यतरस्यां विभाषा वेति सूत्रनिर्देशज्ञापितमिदम् ॥ ११५ ॥

ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ॥ ११६ ॥

स्पष्टमेव पठितव्ये ऽनुमानाद्बोधनमसार्वत्रिकत्वार्थमित्यर्थः। तेन ज्ञापकसिद्धपरिभाषयानिष्टं नापादनीयमिति तात्पर्यम्। भाष्ये ऽपि ध्वनितमेतन्ङ्याप्सूत्रादौ॥ ज्ञापकेति न्यायस्याप्युपलक्षणम्॥ न्यायज्ञापकसिद्धानामपि केषाञ्चित्कथनमन्येषामनित्यत्वबोधनायेति भावः। यथा तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभ इति न्यायसिद्धं स्थानिवत्सूत्रं ज्ञापकसिद्धं च तत्रानल्विधाविति ॥११६॥

ननु द्रोग्धाद्रोग्धा द्रोढाद्रोढेत्यादौ घत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं द्वित्व एकत्र घत्वमपरत्र ढत्वमित्यस्याप्यापत्तिरत आह।

पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे ॥ ११७ ॥

द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः। पूर्वत्रासिद्धम् [८.२.१] इत्यधिकारभवं शास्त्रमस्या लिङ्गम्॥ यत्र च सिद्धत्वासिद्धत्वयोः फले विशेषस्तत्रैवेयम। ह्यणर्द्धिरित्यादौ जश्त्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषाभावेन नास्याः प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः॥ सर्वस्य द्वे [८.१.१] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ११७ ॥

ननु गोष्वश्वेषु च स्वामीत्यादिवद्गोष्वश्वानां च स्वामीत्यपि स्यात्स्वामीश्वर [२.३.३९] इति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्योर्विधानादत आह ।

एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति ॥ ११८ ॥

यत्रान्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसंभावना तद्विषयो ऽयं न्याय इत्यन्यत्र विस्तरः॥ कृञ्चानुप्रयुज्यते [३.१.४०] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ११८॥

ननु विव्याधेत्यादौ परत्वाद्धलादिः शेषे वस्य संप्रसारणं स्यादत आह ।

संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ॥ ११९ ॥

तदाश्रयं संप्रसारणाच्च [६.१.१०८] इति पूर्वरूपम् ॥ वस्तुतो लिटाभ्यासस्य [६.१.१७] इति सूत्र उभयेषांग्रहणस्योभयेषां संप्रसारणमेव यथा स्यादित्यर्थकत्वेनेदं सिद्धमित्येषा व्यर्थेति लिटाभ्यासस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । फलान्तराभ्यासिद्धिरपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टा । णौ च संश्चङोः [६.१.३१] इत्यादौ संश्चङोरित्यादि विषयसप्तमीति तत्रापि न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११९ ॥

यत्तु

क्वचिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥१२०.क॥

तेन निसमुपविभ्यो ह्वः [१.३.३०] इत्यत्र ह्वाग्रहणेन ह्वेञो ग्रहणसिद्धिः ॥

औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम्॥ १२०.ख॥

तेन दादेर्धातोः [८.२.३२] इत्यत्रौपदेशिकधातोरेव ग्रहणमिति तन्न। तयोर्निर्मूलत्वाद्भाष्याव्यवहृतत्वाच्च। न च विकृतिं प्रकृतिं गृह्णातीति ग्रहिज्या [६.१.१६] इति सूत्रस्थभाष्येणान्यायास्तिरस्काराच्च। निसमुपविभ्यो ह्वः इत्यादौ ह्वेञो ऽनुकरणे सौत्रः प्रयोगः। आत्त्वविषय एवात्मनेपदं प्रयोगस्थानामेवानुकरणस्य घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादित्यन्ये। अन्यत्रापि तत्र तत्रोपदेशग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो वार्त्तिककृतश्च संमता। इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते क उपदेशो नामेति घुसंज्ञासूत्रस्थभाष्येण प्रायोगिकासंभवे तद्ग्रहणमित्यर्थस्य लाभेन भाष्यसंमता च॥ भाष्ये सानुबन्धकेत्यादि प्रकृताभिप्रायेण। दादेरिति सूत्रे दादिपदस्यौपदेशिकदादित्ववति लक्षणेति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः॥

यद्यपि नन्वजर्घा वेभिदीतीत्यादौ तत्तद्गणप्रयुक्ता विकरणा यङ्लुकि स्युस्तथा यङ्लुकि वेभिदितेत्यादावेकाचः [७.२.१०] इति इण्निषेध स्यादत आह।

शिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च।

यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि॥१२०.ग॥

अनुबन्धनिर्देशो द्विधा स्वरूपेण ङित इत्यादिपदेन च॥ हन्ति यातिवाति। सनीवन्त [७.२.४९] इति सूत्रे भरेति। दीङो युडचि [६.४.६३] अनुदात्तङितः [१.३.१२]। दिवादिभ्यः श्यन् [३.१.६९]। एकाच उपदेशे [७.२.१०] इत्युदाहरणानि॥ द्वित्वं सनाद्यन्ताः [३.१.३२] इति भूवादयः [१.३.१] इति च धातुत्वं च भवत्येव गुणो यङ्लुकोः [७.४.८२] इत्यादिभिर्निर्देशानित्यत्वकल्पनात्। तेन भक्षावो ऽप्यजर्घा इत्यादौ भवति। अत एव श्वीदितः [७.२.१४] इति सूत्रे कैयटे यत्रैकाज्ग्रहणं किंचिदिति पाठः॥ एकाच उपदेशे ऽनुदात्तात् [७.२.१०] इति सूत्र एकाज्ग्रहणेनैकदेशानुमत्येषा ज्ञाप्यते। अन्यथोपदेशे ऽनेकाचामुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति तदपि न भाष्यानुक्तत्वादेकाज्ग्रहणस्य वधिव्यावृत्त्यर्थमावश्यकत्वाच्च। न च वधिः स्थान्युपदेश एकाजेवेति वाच्यम्। साचादुपदेशसंभवेनैतद्विषये स्थान्युपदेशाग्रहणादुपदेशत्वावच्छेदेनैकाजित्यर्थाच्च॥ किंचोत्तरार्थमेकाज्ग्रहणम्। अत एव जागरितवानित्यादावुपदेश उगन्तत्वमादाय श्र्युकः किति [७.२.११] इतीण्निषेधो न। तत्रोपदेश इत्यनुवृत्तिश्च स्तीर्णमित्यादाविण्निषेधायेत्याकरे स्पष्टम्॥ न च भाष्ये यङ्लोपे बेभिदिते त्यादाविट्प्रवृत्त्यर्थमुपदेशे ऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादङ्गादि-

त्यर्थे सनीट्प्रतिषेधो वक्तव्यो बिभित्सतीति दोषोपन्यासवद्यङ्-लुकि दोषानुपन्यासेन तत्रेडिष्टः। यङ्लोपेत्यादि भाष्यं तूपक्रमोपसंहारबलेन न यङ्लुग्विषयम्। किंच तस्य तद्वि-षयकत्वे यङ्लोपे स्थानिवत्त्वस्यैव यङ्लुक्युपायाप्रदर्शनेन न्यून-तापत्तिरिति वाच्यम्। इड्विषये यङ्लुको लोकेऽनभिधानेन छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन च तत्र दोषानुपन्यासेना-दोषात्। अन्यथैकाज्ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नस्योत्तरञ्च जाग-र्त्यर्थमिह बभ्यर्थमित्युत्तरस्य च भाष्ये निरालम्बनतापत्तेः॥ न चार्धधातुकाक्षिप्तधातोरेकाच इति विशेषणम्। एवं च बिभित्सतीत्यादावुत्तरखण्डस्य धातोरेकाच्त्वसत्त्वेनोत्तरखण्डे ऽस्तित्ववदेतत्र दयतेः [७.४.९] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एवं च प्रकृतभाष्यासंगतिरिति वाच्यम्। आक्षेप आक्षिप्तस्यान्वये च मानाभावात्। अङ्गत्वं तु विशिष्ट एवेत्येकाचो द्वे [६.१.१] इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। निरूपितं च तत्रादिशेषे शब्देन्दु-शेखरे। धातुत्वं तूत्तरखण्ड एव॥ अत एवैकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः [८.२.३७] इति सूत्रे धातोरवयवस्यैकाच इति वैयधिकरण्येनान्वये गर्धप्सिद्धिः प्रयोजनमुक्तं भाष्ये न तु प्रसिद्धमजर्घा इति॥ अजर्घा वेभिदीतीत्यादौ शप्श्यनाद-यस्तु चर्करीतं चेत्यदादौ पाठेन यङ्लुगन्ते गणान्तरप्रयुक्त-विकरणस्याप्राप्त्या न भवन्ति॥ छान्दसत्वादेव कार्यान्तराणामपि छन्दसि दृष्टप्रयोगेष्वदृष्टानामभावो बोध्यः। भाषायां तु ता-दृशानामभाव एव। श्तिप्शपादिनिर्देशास्तु भवतेः [७.

४.७३] इत्यादिसूत्रस्थतन्निर्देशवत्त्वार्थसाधका इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२० ॥

ननु जभो ऽचि रधेश्च नेटयलिटीत्यत्र सूत्र्यतां किं द्वी रधिग्रहणेनेत्यत आह ।

पदगौरवाद्योगविभागो गरीयान् ॥ १२१ ॥

प्रतिवाक्यं भिन्नवाक्यार्थबोधकत्वेनेन गौरवं स्पष्टमेव ॥ परन्तु भाष्यासंमतेयम् । टाङसि [७.१.१२] इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा च । तत्र चेनादेशेकारप्रत्याख्यानं योगविभागेनैव कृतमिति बहवः ॥ २१ ॥

अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ॥१२२॥

ए ओङ् ऐ औच्सूत्रयोर्ध्वनितैषा भाष्ये । तत्रानेकपदघटितसूत्रे प्रायेण पदलाघवविचार एव न तु मात्रालाघवविचार इत्युकालो ऽज्झ्रस्व [१.२.२७] अपृक्त एकाल् [१.२.४१] इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये ध्वनितम् । तत्र हि सूत्रे ऽल्ग्रहणहल्ग्रहणयोर्विशेषविचारे संज्ञायां हल्ग्रहणं एयच्चत्रिय [२.४.५८] इति सूत्रे ऽणिञोरिति वाच्यमिति त्रीणि पदान्यल्ग्रहणे तदेकं स्वादिलोपे हल्ग्रहणं स्येति सूत्रे ऽणिञोरिति न वाच्यमपृक्तस्येति वाच्यमिति त्रीण्येव पदानीति नास्ति लाघवकृतो विशेष इत्युक्तम् ॥ अचि श्नु [६.४.७७] इति सूत्र इण इत्येव सिद्धे य्वोरिति सम्प्रय ग्रहणाच्च पूर्वेणग्रहणं तत्र विभक्तिनिर्देशे संस्थ ग्रहणे च सार्धास्तिस्रो मात्रा इण्ग्रहणे तिस्रो मात्रा इति

तत्सूत्रे भाष्ये प्रोक्तस्तथौतः श्यनि [७.३.७१] इति सूत्रे शितीति वक्तव्यं तत्रायमप्यर्थः ष्ठिवुक्लमु [७.३.७५] इति सूत्रे शितीति न कर्तव्यं भवतीति भाष्ये न केवलं मात्रालाघवं यावदयमप्यर्थ इति कैयटोक्तेः प्रायेणेति शिवम् ॥ १२२ ॥

॥ इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भज-

नागोजीभट्टकृतः

परिभाषेन्दुशेखरः समाप्तः ॥

कलिकाता संस्कृतविद्यालयाध्यापक श्रीतारानाथतर्क-

वाचस्पति भट्टाचार्य्येण संस्कृतः ।

॥ शुभं भवतु ॥
